BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND

G. THIBAUT, PH. D.

No. 69.

श्री१०८भगवद्रामानुजाचार्यविनिर्मितो

वेदान्तदीपः ।

बादरायणसूत्राणां संग्रहव्याख्यारूपः ।

श्रीमद्वाचार्यभट्टनाथस्वामिना संशोधित

VEDÂNTADEEPA,

BY

SREE BHAGAVAT RÂMÂNU वद्वस्तुनः स्वरूपतः

EDITED BY ।तनः प्रत्यगात्मा ।

SREE ÂCHÂRYA BHATTAN प्रत्यनीकतया कल्या-

FASCICULU चद्व्यापकतया धारक-

BENAR चात्यन्तविलक्षणः परमा-

Published by the Proprietors

AND SOLD BY

Secretary, Chowkham

) 'एव हि' इति ग० पुस्तके नास्ति ।

Printed at t पुस्तके नास्ति ।

ा० पुस्तके नास्ति । (५) 'तदुक्तं' ग०

श्रीहयग्रीवाय नमः ॥

नमः परमर्षिभ्यः ॥

श्री१०८भगवद्रामानुजाचार्यानुगृहीतो

वेदान्तदीपः ।

(मङ्गलाचरणम् ।)

श्रियः कान्तोऽनन्तो वरगुणगणैकास्पदवपु-
र्हताशेषावद्यः परमखपदो (१) वाङ्मनसयोः ।
अभूमिर्भूमिर्यो नतजनदृशामादिपुरुषो
मनस्तत्पादाब्जे परिचरणसक्तं भवतु मे ॥
प्रणम्य शिरसाऽऽचार्यांस्तदादिष्टेन वर्त्मना ।
ब्रह्मसूत्रपदान्तःस्थवेदान्तार्थः प्रकाश्यते ॥

(सिद्धान्तसंक्षेपः ।)

अत्रेयमेव हि (२) वेदविदां प्रक्रिया—अचिद्वस्तुनः स्वरूपतः स्वभावतश्चात्यन्त(३)विलक्षणस्तदात्मभूतश्चेतनः प्रत्यगात्मा । तस्माद्बद्धान्मुक्तान्नित्याच्च निखिलहेयप्रत्यनीकतया कल्याणगुणैकताननतया च सर्वावस्थचिदचिद्व्यापकतया धारकतया (४) नियन्तृतया शेषितया चात्यन्तविलक्षणः परमात्मा । यथोक्तं (५) भगवता—

(१) 'परमविषयो' क० (२) 'एव हि' इति ग० पुस्तके नास्ति ।
(३) ' अत्यन्त ' इति क० पुस्तके नास्ति ।
(४) ' धारकतया ' इति ग० पुस्तके नास्ति । (५) 'तदुक्तं' ग०

" द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ।
यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ " इति ॥

श्रुतिश्च " प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः । पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम् । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः " इत्यादिका । कूटस्थो मुक्तस्वरूपम् ।

" ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ "

इत्यादिव्यपदेशात् । सूत्रकारश्चैव(१)मेव वदति "नेतरोऽनुपपत्तेः। भेदव्यपदेशात्। अनुपपत्तेस्तु न शारीरः। कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च । शब्दविशेषात्। संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्। न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापाच्छारीरश्च । उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते। विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ। मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च । स्थित्यदनाभ्यां च । इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ।उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु। सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन। पत्यादिशब्देभ्यः। अधिकं तु भेदनिर्देशात्। आधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् । जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च । भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च" इत्यादिभिः । न चाविद्याकृतमुपाधिकृतं वा भेदमाश्रित्यैते निर्देशाः ।

"इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

---

(१) ' श्चैव ' क०

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥

तदा (१) विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति। मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च। उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु। संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्। जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च। भोगमात्रसाम्यालिङ्गाच्च" इति सर्वाविद्योपाधिविनिर्मुक्तमधिकृत्यैव(२)भेदोपपादनात्। श्रुतिस्मृतिसूत्रेषु सर्वत्र भेदनिर्देशे (३) चिदचिदीश्वरस्वरूपभेदः स्वाभाविको विवक्षित इति निश्चीयते। "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत। वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्। सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्। तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत। सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः। ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो। क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि। तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इति परस्य ब्रह्मणः कारणत्वं कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकप्रपञ्चस्य कार्यत्वं कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं चोच्यमानमेवमेवोपपद्यते। सर्वावस्थस्य चिदचिद्वस्तुनः परमात्मशरीरत्वं परमात्मनश्चात्मत्वं "यः पृथिव्यां तिष्ठन्–यस्य पृथिवी शरीरम्। य आत्मनि तिष्ठन्–यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो य मयति। यस्याव्यक्तं शरीरम्–यस्याक्षरं शरीरम्—यस्य मृत्युः शरीरमेष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः। अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" इत्यादिश्रुत्यैवोपदिष्टमिति सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरः परमात्मा कारणम्, स एव परमात्मा

(१) 'उभे' क० (२) 'विनिर्मुक्तस्यैव' ग०
(३) 'भेदे निर्दिष्टे' मु०

स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरः कार्यमिति कारणावस्थायां कार्यावस्थायां च चिदचिद्वस्तुशरीरतया (१) तत्प्रकारः (२) परमात्मैव सर्वशब्दवाच्य इति परमात्मशब्देन सर्वशब्दसामानाधिकरण्यं मुख्यमेवोपपन्नतरम्। "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्" इति(३)श्रुतिरेवेममर्थमुपपादयति। सर्वमात्म(४)तयाऽनुप्रविश्य तत्तच्छरीरत्वेन (५) सर्वप्रकारतया स एव सर्वशब्दवाच्यो भवतीत्यर्थः। बहुस्यामिति बहुभवनसंकल्पोऽपि नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकतयैकधाऽवस्थितस्य विभक्तनामरूपचिदचिद्वस्तुशरीरकतया (६) बहुप्रकारता विषयः—इति हि वेद(७)वित्प्रक्रिया॥

(शङ्कर-भास्करमतप्रतिक्षेपः।)

ये पुनर्निर्विशेषकूटस्थस्वप्रकाशनित्यचैतन्यमात्रं ब्रह्म ज्ञातव्यतयोक्तमिति वदन्ति तेषां "जन्माद्यस्य यतः। शास्त्रयोनित्वात्। तत्तु समन्वयात्। ईक्षतेर्नाशब्दम्" इत्यादि(८)-"जगद्व्यापारवर्जम् (९)। भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च। अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्" इत्यन्तस्य सूत्र(१०)-गणस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वबहुभवनसङ्कल्परूपेक्षणाद्यनन्तविशेषप्रतिपादनपरत्वात्सर्वं सूत्रजातं सूत्रकारोदाहृताः "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। तदैक्षत बहुस्यां प्रजाये-

(१) 'शरीरकतया' मु० (२) 'तत्तत्प्रकारः' ग०
(३) 'इत्यादि' मु० (४) 'सर्वात्मतया' ग०
(५) 'तच्छरीरत्वेन' क० (६) 'शरीरतया' मु०
(७) 'वेदान्त' ग० (८) 'इत्यादेः' मु०
(९) मुद्रितपुस्तके संपूर्णं सूत्रमस्ति। (१०) 'इत्यन्तसूत्र' क०

य" इत्याद्याः सर्वाः श्रुतयश्च न संगच्छन्ते । अथोच्येत "येनाश्रुतं श्रुतम्" इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन" इत्येकमृत्पिण्डारब्धघटशरावादीनां तन्मृत्पिण्डादनन्यतया(१) तद्ज्ञानेनैव (२) तेषां ज्ञाततेव ब्रह्मज्ञानेन तदारब्धस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकस्य जगतस्तद(३)नतिरिक्तवस्तुतया ज्ञातता संभवतीत्युपपाद्य "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इतीदंशब्दवाच्यस्य चिदचिदात्मकप्रपञ्चस्य सृष्टेः प्राङ्निखिलभेदप्रहाणेन सच्छब्दवाच्यतयैकता(४)ऽऽपत्ति घटशरावाद्युत्पत्तेः प्रागुत्पादकमृत्पिण्डैकता(५)ऽऽपत्तिवदभिधाय "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय" इति(६)तदेव सच्छब्दवाच्यं परं ब्रह्म चिदचिदात्मकप्रपञ्चरूपेणात्मनो बहुभवनमेकमृत्पिण्डस्य घटशरावादिरूपेण बहुभवनवत्संकल्प्यात्मानमेव तेजःप्रभृतिजगदाकारेणासृजतेति चाभिधाय "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि" इत्यभिधानाद्ब्रह्मैकमेवाविद्याकृतेन पारमार्थिकेन वो(७)पाधिना संबद्धं देवादिरूपेण बहुभूतमिति वैदिकै(८)रभ्युपगन्तव्यमिति। तदयुक्तम्(९)। "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ। नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" इत्यादिश्रुतिभिर्जीवानामजत्वनित्यत्वबहुत्ववचनात्। यदि घटशरावादेरुत्पत्तेः प्रागेकीभूतस्य मृद्द्रव्यस्योत्प-

---

(१) 'मृत्पिण्डादनन्यतया' ग० 'तन्मृत्पिण्डादनन्यद्रव्यतया' मु०
(२) 'एव' इति मुद्रिते नास्ति। (३) 'तस्माद' मु०
(४) 'सच्छब्दवाच्यतयैकधा' ग० 'सच्छब्दवाच्येनैकता' मु०
(५) 'मृत्पिण्डैकधा' ग०
(६) "बहुस्याम" इति' इत्येवास्ति मुद्रिते।
(७) 'कृतेनापारमार्थिकेन चो' क० ग० (८) 'वेदविद्भि' मु०
(९) 'मिति यत्तदयुक्तम' ग०

त्युत्तरकालभाविबहुत्ववत्सृष्टेः प्रागेकीभूतस्यैव ब्रह्मणः सृष्ट्युत्तरकालं(१) नानाविधजीवरूपेण बहुत्वमुच्येत, तदा जीवानामजत्वनित्यत्वबहुत्वादि विरुध्येत । सूत्रविरोधश्च "इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः" इति ब्रह्मैव देवमनुष्यादिजीवरूपेण(२) बहुभूतं चेत्त(३)दाऽऽत्मनोऽहिताकरणादिदोषप्रसक्तिरित्युक्त्वा "अधिकं तु भेदनिर्देशात्" इति जीवाद्ब्रह्मणोऽर्थान्तरत्वमुक्तम् । तथा च "वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्" इति देवादिविषमसृष्टिप्रयुक्तपक्षपातनैर्घृण्ये (४) जीवानां पूर्वपूर्वकर्मापेक्षत्वाद्विषमसृष्टेरिति परिहृते । तथा(५) "न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च" इति "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इति सृष्टेः प्रागविभागवचनात्सृष्टेः प्राग्जीवानामभावात्तत्कर्म न सम्भवतीति परिचोद्य(६) जीवानां तत्कर्मप्रवाहाणां चानादित्वादिति परिहृतम्। "नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य" इत्यात्मन उत्पत्त्यभावश्चोक्तः।नित्यत्वं च। स्वाभ्युपगमविरोधश्च।आमोक्षाज्जीवभेदस्यानादित्वं सर्वैरेव हि वेदान्तवादिभि(७)रभ्युपगम्यते। अतः श्रुतिविरोधात्सूत्रविरोधात्स्वाभ्युपगमविरोधाच्च सृष्टेः प्रागेकत्वावधारणं नामरूपविभागाभावाभिप्रायम्, नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुभेद(८)सद्भं चेति सर्वैरभ्युपगम्यते । इयांस्तु विशेषः। अविद्यापारिकल्पनेऽ-

---

(१) 'कालीनं' मु०
(२) 'स्वरूपेण' मु०
(३) 'तदा' इति मुद्रिते नास्ति ।
(४) 'नैर्घृण्ये न' क० 'नैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादिति' ग०
(५) 'तथा' इति क० पुस्तके नास्ति ।
(६) 'परिचोद्य' इति ग० पुस्तके नास्ति ।
(७) 'वेदान्तिभि' मु०
(८) 'चिदचिद्वस्तुशक्तिभेद' मु०

ष्युपाधिपरिकल्पनेऽपि ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याविद्यासंबन्धिन-श्चोपाधिसंबन्धिनश्च चेतनस्याभावादविद्योपाधिसंबन्धौ (१) तत्कृताश्च दोषा ब्रह्मण एव (२) भवेयुरिति ॥

(यादवसिद्धान्तविमर्शः ।)

सन्मात्रब्रह्मवादेऽपि प्राक्सृष्टेः सन्मात्रं ब्रह्मैकमेव सृष्ट्युत्तर-कालं भोक्तृभोग्यनियन्तृरूपेण त्रिधा भूतं चेद्धटशरावमणिकव-ज्जीवेश्वरयोरप्यु(३)त्पत्तिमत्त्वमनित्यत्वं च स्यात्।अथैकत्वा (४) पत्तिवेलायामपि भोक्तृभोग्यनियन्तृशक्तित्रयमवस्थितमिति चेत्, किमिदं शक्तित्रयपद(५)वाच्यमिति विवेचनीयम्।यदि सन्मा-त्रस्यैकस्यैव भोक्तृभोग्यनियन्तृरूपेण परिणामसामर्थ्यं शक्तित्रय-शब्दवाच्यम्, एवं तर्हि मृत्पिण्डस्य घटशरावादिपरिणामसम-र्थस्य तदुत्पादकत्वमिव ब्रह्मण ईश्वरादीनामुत्पादकत्वमिति तेषामनित्यत्वमेव । अथेश्वरादीनां सूक्ष्मरूपेणावस्थितिरेव शक्तिरित्युच्येत । तर्हि तदतिरिक्तस्य सन्मात्रस्य ब्रह्मणः प्र-माणाभावात्तदभ्युपगमे च तदुत्पाद्यतयेश्वरादीनामनित्यत्वप्र-सङ्गाच्च त्रयाणां नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशाऽऽपत्तिरेव प्राक्सृ-ष्टेरेकत्वा(६)वधारणावसेयेति वक्तव्यम् । न तदा तेषां ब्रह्मात्म-कत्वा (७)देकत्वावधारणं विरुद्ध्येत ॥ अतः सर्वावस्थस्य(८) चिदचिद्वस्तुनो ब्रह्मशरीरत्वश्रुतेः सर्वदा सर्वशब्दैर्ब्रह्मैव तत्तच्छ-

(१) 'संबन्धेन' क० (२) 'ब्रह्मण्येव' ग०
(३) 'अपि' इति मुद्रिते नास्ति । (४) 'एकताऽऽ'क०'एकधाऽऽ'ग०
(५) 'शब्द' मु० (६) 'एकधाऽ'ग०
(७) 'अन्यथा तेषामब्रह्मात्मकत्वा' क० 'तथा तेषामब्रह्मात्म-कत्वा' ग० 'तदा तेषां बहुत्वा' पा०
(८) 'सर्वावस्थावस्थितस्य' मु०

रीरतया तत्तद्विशिष्टमेवाभिधेयमिति(१)स्थूलचिदचिद्वस्तुविशिष्टं ब्रह्मैव कार्यभूतं जगत्, नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टं ब्रह्म कारणमिति । तदेव मृत्पिण्डस्थानीयम् "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इत्युच्यते । तदेव विभक्तनामरूपचिदचिद्वस्तुविशिष्टं ब्रह्म कार्यमिति सर्वं समञ्जसम् ॥

श्रुतिन्यायाविरोधस्तु तेषां भाष्ये प्रपाञ्चित इति नेह प्रतन्यते । भाष्योदितो ऽधिकरणार्थः ससूत्रविवरणः सुख(२)-ग्रहणाय संक्षेपेणोपन्यस्यते ॥

(संक्षेपतः प्रमेयकथनम् ।)

तत्र प्रथमे पादे प्रधानपुरुषावेव जगत्कारणतया वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीत्याशङ्क्य सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं निरवद्यं समस्तकल्याणगुणाकरं ब्रह्मैव जगत्कारणतया प्रतिपादयन्तीत्युक्तम् । द्वितीयतृतीयचतुर्थपादेषु कानि चिद्वेदान्तवाक्यानि प्रधानादिप्रतिपादनपराणीति तन्मुखेन सर्वाक्षेपमाशङ्क्य तान्यपि ब्रह्मपराणीत्युक्तम् । तत्रास्पष्टजीवादिलिङ्गकानि वाक्यानि द्वितीये निरूपितानि, स्पष्टलिङ्गकानि तृतीये, चतुर्थे तु प्रधानादिप्रतिपादनच्छायानुसारीणीति विशेषः।अतः प्रथमेऽध्याये सर्वं वेदान्तवाक्यजातं सर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वादियुक्तं ब्रह्मैव जगत्कारणतया प्रतिपादयतीति स्थापितम् । द्वितीयेऽध्याये ऽस्यार्थस्य दुर्धर्षत्वप्रतिपादनेन द्रढिमोच्यते । तत्र प्रथमे पादे सांख्यादिस्मृतिविरोधान्न्यायविरोधाच्च प्रसक्तो दोषः परिहृतः।द्वितीये सांख्यादिवेदबाह्यपक्षप्रतिक्षेपमुखेनास्यैवादरणीयता स्थिरीकृता । तृतीयचतुर्थयोर्वेदान्तवाक्यानामन्योन्यविप्र-

(१) 'अभिधीयत इति' मु०

(२) 'सूत्रविवरणसुख' क० ग० 'सूत्रार्थविवरणसुख' पा०

तिषेधादिदोषगन्धाभावख्यापनाय वियदादीनां ब्रह्मकार्य्य-ताप्रकारो विशोध्यते । तत्र तृतीये पादे चिद (१) चित्प्रत-ञ्चस्य ब्रह्मकार्य्यत्वे सत्यप्यचिदंशस्य स्वरूपान्यथाभावेन कार्य-त्वम्, चिदंशस्य स्वभावान्यथाभावेन ज्ञानसंकोच विकासरूपेण (२) कार्य्यतोदिता।चतुर्थे तु जीवोपकरणानामिन्द्रियादीनामु-त्पत्तिप्रकारः । इति प्रथमेनाध्ययद्वयेन मुमुक्षुभिरुपास्यं निर-स्तनिखिलदोषगन्धमनवधिकातिशयासंख्येयकल्पाणगुणगणं निखिलजगदेककारणं ब्रह्मेति प्रतिपादितम् । उत्तरेण द्विकेन ब्रह्मोपासनप्रकारस्तत्फलभूतं मोक्षस्वरूपं च चिन्त्यते । तत्र तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे ब्रह्मोपासिषोत्पत्तये जीवस्य संस-रतो दोषाः प्रकीर्त्तिताः । द्वितीये चोपासनोत्पत्तये ब्रह्मणो निरस्तनिखिलदोषता—कल्याणगुणाकरतारूपोभयलिङ्गता प्र-तिपाद्यते । तृतीयेतु ब्रह्मोपासनैकत्वनानात्वपूर्वकमुपासनेषूपसं-हार्य्यानुपसंहार्य्यगुणविशेषाः प्रपञ्चिताः । चतुर्थे तूपासनस्य वर्णाश्रमधर्मेतिकर्त्तव्यताकत्वमुक्तम् । चतुर्थेऽध्याये ब्रह्मोपा-सनफलचिन्ता क्रियते । तत्र प्रथमे पादे ब्रह्मोपासनफलं वक्तुं उपासनस्वरूप(३)पूर्वकोपासनप्रकारो विद्यानुष्ठान(४)माहा-त्म्यं चोच्यते । द्वितीये तु ब्रह्मोपासिनां ब्रह्मप्राप्तिगत्युपक्रम(५)-प्रकारश्चिन्त्यते। तृतीये चार्चिरादिस्वरूपम्, अर्चिरादिनैव ब्रह्मप्रा प्तिरिति प्रतिपाद्यते ।चतुर्थे तु मुक्तस्य ब्रह्मानुभवप्रकारश्चिन्त्य ते।अतो मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यं निरस्तनिखिलदोषगन्धानवधिकातिश-

(१) 'वियदादिचिद' क०

(२) 'चिदंशस्य स्वरूपान्यथाभावाभावेन ज्ञानसङ्कोचवकासरू-पेणान्यथाभावेन' क०

(३) 'स्वरूपविचार' मु० (४) 'अनुष्ठान' पदं नास्ति ग० पुस्तके।

(५) 'गत्युक्त' ग०

यासंख्येयकल्याणगुणगणाकरं निखिलजगदेककारणं परं ब्रह्म-ज्ञानं (१) च मोक्षसाधनमसकृदावृत्तं स्मृतिसन्तानरूपमुपासनात्मकम्, उपासनाफलं चार्चिरादिना परं ब्रह्मोपपद्य स्वेन रूपेण स्वरूपभूतज्ञानादिगुणाविर्भावपूर्वकानन्तमहाविभूत्यनवधिकातिशयानन्दब्रह्मानुभवोऽपुनरावृत्तिरूप इति शारीरकशास्त्रेणोक्तं भवति ॥

(जिज्ञासाऽधिकरणम् ।)

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

ब्रह्ममीमांसा विषयः ॥ सा किमारम्भणीयोतानारम्भणीयेति संशयः॥तदर्थं परीक्ष्यते वेदान्ताः किं ब्रह्मणि प्रमाणमुत नेति । तदर्थं परीक्ष्यते परिनिष्पन्नेऽर्थे शब्दस्य बोधनसामर्थ्यावधारणं संभवति न वेति (२) । न संभवतीति पूर्वपक्षः । संभवतीति राद्धान्तः । यदि (३) न संभवति तदा परिनिष्पन्नेऽर्थे शब्दस्य बोधनसामर्थ्याभावात्सिद्धस्वरूपे ब्रह्मणि न वेदान्ताः प्रमाणमिति तद्विचाराकारा ब्रह्ममीमांसा नारम्भणीया । यदा संभवति तदा सिद्धेऽप्यर्थे शब्दस्य बोधनसामर्थ्यसंभवाद्वेदान्ताः ब्रह्मणि प्रमाणमिति सा चारम्भणीया स्यात् ॥ तत्र पूर्वपक्षवादी मन्यते—वृद्धव्यवहारादन्यत्र व्युत्पत्त्यसंभवात् व्यवहारस्य च कार्यबुद्धिपूर्वकत्वेन कार्य्य एवार्थे शब्दशक्त्यवधारणात् परिनिष्पन्नेऽर्थे (४) ब्रह्मणि न वेदान्ताः प्रमाणमिति तद्विचाररूपा ब्रह्ममीमांसा नारम्भणीयेति ॥ राद्धान्तस्तु—बालानां मातापितृप्रभृतिभिरम्बातातमातुलशशिपशुमृगादि

(१) 'तज्ज्ञानं' मु० (२) 'नेति' मु०
(३) 'यदा' मु० (४) 'अर्थे' इति क० पुस्तकेऽस्ति ।

ष्वङ्गुल्या (१) निर्दिश्य तत्तदभिधायकशब्दान्प्रयुञ्जानैः क्रमेण बहुशः शिक्षितानां तत्तच्छब्दश्रवणसमनन्तरं स्वात्मनामेव तत्तदर्थबुद्ध्युत्पत्तिदर्शनाच्छब्दार्थयोः संबन्धान्तरादर्शनात्संकेतयितृपुरुषाज्ञानाच्च बोध्यबोधकभाव एव शब्दार्थयोः संबन्ध इति निश्चिन्वानानां परिनिष्पन्नेऽप्यर्थे शब्दस्य बोधकत्वावधारणं संभवतीति ब्रह्मणि वेदान्तानां (२) प्रामाण्यात्तदर्थविचाराकारा ब्रह्ममीमांसाऽऽरंभणीयेति ॥ सूत्रार्थः (३)– अथेत्यानन्तर्ये।अत इति च वृत्तस्य हेतुभावे। ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा। इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणं ज्ञानमिहाभिप्रेतम् । पूर्ववृत्तादल्पास्थिरफलकेवलकर्माधिगमादनन्तरं तत एव हेतोरनन्तास्थिरफलब्रह्माधिगमः कर्त्तव्य इति ॥

(जन्माद्यधिकरणम् ।)

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

तैतिरीयके "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म" इत्येतद्वाक्यं विषयः ॥ किमेतज्जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञातं ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणतया लक्षणतः प्रतिपादयितुं शक्नोति न वेति संशयः ॥ न शक्नोतीति पूर्वपक्षः । कुतः । जगज्जन्मादीनामुपलक्षणतया विशेषणतया च (४) ब्रह्मलक्षणत्वासंभवात् । उपलक्षणत्वे ह्युपलक्षितस्याकारान्तरयोगोऽपेक्षितः । न चेह तदस्ति । अत उपलक्षणत्वं न संभवति । विशेषणत्वेऽप्यनेक-

(१) 'अङ्गुल्यादिना' ग० (२) 'वेदान्तवाक्यानां' मु०
(३) 'सूत्रार्थः—अथातो ब्रह्मजिज्ञासा—अथे' मु० क०
(४) 'वा' मु०

विशेषणविशिष्टतयाऽपूर्वस्यैकस्य प्रतिपादकत्वं न संभवति। विशेषणानां व्यावर्त्तकत्वेन विशेषणबहुत्वे ब्रह्मबहुत्वप्रसक्तेः॥ राद्धान्तस्तु—एकस्मिन्नविरुद्धानां विशेषणानामनेकत्वेऽपि श्यामत्वयुवत्वादिविशिष्टदेवदत्तवज्जन्मादिविशिष्टं ब्रह्मैकमेव भवति। उपलक्षणत्वे ऽपि जगज्जन्मादिभिरुपलक्षितस्य ब्रह्मशब्दावगतबृहत्त्वाद्याकाराश्च सन्तीति जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मेति लक्षणतः प्रतिपादयितुं शक्नोतीति॥ सूत्रार्थः—अस्य विविधविचित्रभोक्तृभोग्यपूर्णस्य जगतः यतो जन्मादि तद्ब्रह्मेति प्रतिपादयितुं शक्नोत्येतद्वाक्यमिति॥

(शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्।)

शास्त्रयोनित्वात्॥ ३॥

"यतो वा इमानि(१)" इत्यादिवाक्यमत्र विषयः॥ तत्किं जगत्कारणे ब्रह्मणि शास्त्रं (२) प्रमाणमुत नेति संशयः॥ नैतत्प्रमाणमिति पूर्वपक्षः। कुतः। अनुमानसिद्धब्रह्मविषयत्वात्। प्रमाणान्तराविषये हि शास्त्रं प्रमाणम्(३)। जगतः सावयवत्वेन कार्य्यत्वात्कार्य्यस्य च स्वोपादानोपकरणसंप्रदानप्रयोजनाद्य(४) भिज्ञकर्तृकत्वाज्जगन्निर्माणचतुरः कर्म्मपरवशपरिमितशक्त्यादिक्षेत्रज्ञविलक्षणः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः(५) सर्वेश्वरोऽनुमानसिद्ध इति न तस्मिन्"यतो वा इमानि भूतानि" इत्यादि वाक्यं प्रमाणमिति॥ राद्धान्तस्तु—जगतः कार्य्यत्वेऽप्येकदैवैकेन कृत्स्नं

(१) 'इमानि भूतानि" इत्या' मु०

(२) तच्छास्त्रमित्यन्वयः। 'शास्त्रम्' इति नास्ति मुद्रिते।

(३) "प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुद्ध्यते। एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता" इति वचनादिति बोध्यम्।

(४) 'नाभिज्ञ' ग०

(५) 'सर्वशक्तः' मु०

जगन्निर्मितमिति(१)प्रमाणाभावात्,क्षेत्रज्ञानामेव विलक्षणपुण्यानां ज्ञानशक्तिवैचित्र्यसंभावनया कदाचित्कस्यचि (२)ज्जगदेकदेशनिर्माणसामर्थ्यसंभवात् तदतिरिक्तपुरुषानुमानं न संभवतीति शास्त्रैकप्रमाणत्वाद्ब्रह्मणः "यतो वा इमानि"इत्यादि वाक्यं ब्रह्मणि प्रमाणमिति (३)॥ सूत्रार्थस्तु—शास्त्रं यस्य योनिः कारणं प्रमाणं तद्ब्रह्म शास्त्रयोनि । तद्बुद्धिकारणत्वेन शास्त्रस्य योनित्वम्(४)। प्रमाणान्तराविषयत्वेन शास्त्रैकप्रमाणकत्वाद्ब्रह्मणस्तत्प्रतिपादकत्वेन तस्मिन् "यतो वा इमानि" इत्यादि वाक्यं प्रमाणमिति॥

(समन्वयाधिकरणम् ।)

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं संभवति न वेति(५)विचार्य्यते॥न संभवतीति पूर्वपक्षः । कुतः । प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणो ब्रह्मणः स्वरूपेणापुरुषार्थत्वात्पुरुषार्थावबोधित्वेन (६) च शास्त्रप्रामाण्यान्मोक्षसाधनब्रह्मध्यानविधिपरत्वेऽप्यसत्यपि ब्रह्मणि तद्ध्यानविधानसंभवान्न ब्रह्मसद्भावे तात्पर्य्यमिति ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं न संभवतीति ॥ राद्धान्तस्तु—अतिशयितगुणपितृपुत्रादिजीवनज्ञानवदनवधिकातिशयानन्दस्वरूपब्रह्मज्ञानस्य निरतिशयपुरुषार्थत्वात्तस्य शास्त्रप्रमाणकत्वं संभवति । "आनन्दो ब्रह्म । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् ।

(१) 'मित्यत्र' मु०

(२) 'कस्य चित्' इति क० ग० पुस्तकयोर्नास्ति ।

(३) 'शास्त्रैकप्रमाणकत्वाद्ब्रह्मणस्तत्प्रतिपादकत्वेन तस्मिन् "यतो वा इमानि" इति वाक्यं प्रमाणमिति' मु० । 'न संभवति' इत्यनन्तरं सूत्रार्थपर्यन्तं स्थितो ग्रन्थो नास्ति क० पुस्तके।

(४) 'तद्बुद्धि' इत्यादि पङ्क्तिर्मुद्रिते नास्ति ।

(५) 'नेति' मु० (६) 'बोधकत्वेन' मु०

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” इत्येवमादिभि(१)रनवधिकातिशयानन्दस्वरूपं(२) ब्रह्मेति हि प्रतिपाद्यते। अतो ब्रह्म स्वेन परेण वाऽप्यनुभूयमानं निरतिशयानन्दस्वरूपमेवेति तत्प्रतिपादनपरस्यैव साक्षात्पुरुषार्थान्वयः। प्रवृत्तिनिवृत्तिपरस्य तु तत्साध्यफलसंबन्धात् पुरुषार्थान्वय इति॥ सूत्रार्थस्तु–तु शब्दः प्रसक्ताऽऽशङ्कानिवृत्त्यर्थः। तत्पूर्वसूत्रोदितं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं समन्वयात्सिद्ध्यति। सम्यक् पुरुषार्थतयाऽन्वयः समन्वयः। वेदितु(३)र्निरतिशयानन्दरूपत्त्वेन परमपुरुषार्थरूपे ब्रह्मणि वेदकतया शास्त्रस्यान्वयात्(४) ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं सिद्ध्यत्येवेति॥

(ईक्षत्यधिकरणम्।)

ईक्षतेर्नाशब्दम्॥ ५॥

जगत्कारणवादि वेदान्तवेद्यं विषयः॥ तत्किं सांख्योक्तं प्रधानमुतानवधिकातिशयानन्दं ब्रह्मेति संशयः॥ प्रधानमिति पूर्वपक्षः। कुतः। प्रतिज्ञादृष्टान्तान्वयेनानुमानाकारवाक्यवेद्यत्वात् (५)। “येनाश्रुतं श्रुतं भवति” इत्यनेनै (६)कविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय “यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन” इति दृष्टान्तेन ह्युपपाद्यते। एवमानुमानिकमेवैतद्वाक्यवेद्यमिति निश्चीयते (७)। “सदेव सोम्य” इति सच्छब्दः प्रधानविषयः। “तदैक्षत बहुस्याम्” इति च गौणमीक्षणं भवितुमर्ह-

(१) ‘इत्यादिभि’ मु० (२) ‘रूपं’ ग० (३) ‘वेत्तु’ ग०
(४) ‘परमपुरुषार्थतया वेद्यत्वेनान्वयात्’ क० ‘परमपुरुषार्थतया वेद्यत्वेनान्वयत्वेनान्वयात्’ पा०
(५) ‘वाक्ये वेद्यत्वात्’ ग० (६) ‘इत्यादिनैक’ ग० मु०
(७) ‘निश्चिते सति’ पा०

ति। "तत्तेज ऐक्षत" इत्यादिगौणेक्षणसाहचर्य्याच्च ॥ राद्धान्तस्तु- "तदैक्षत बहुस्याम्" इति बहुभवनसंकल्परूपेक्षणान्वयात् "सदेव सोम्येदम्" इति कारणवाचिसच्छब्दविषयो नाचेतनं प्रधानम्। अपि तु सार्वज्ञ्यसत्यसंकल्पत्वादियुक्तं परं(१)ब्रह्मैवेति निश्चीयते। न चानुमानाकारमेतद्वाक्यं हेत्वनुपादानात् (२)। अन्य (३)- ज्ञानेनान्यज्ञानासंभवपरिजिहीर्षया तु दृष्टान्तोपादानम्। न च मुख्येक्षणसंभवे गौणपरिग्रहसंभवः। तेजःप्रभृतिष्वपि न गौण- मीक्षणम्। तेजआदिशब्दानां तेजः प्रभृतिशरीरकस्यान्तर्य्या- मिणो वाचकत्वादिति परमेव ब्रह्म जगत्कारणवाचिवेदान्तवेद्य- मिति ॥ सूत्रार्थः—इक्षतिरी(४)क्षतिधात्वर्थ ईक्षणम्। शब्द एव(५) प्रमाणं यस्य न भवति तदशब्दम्। परोक्तमानुमानिकं प्रधानम्। "सदेव सोम्येदम्" इति जगत्कारणतया प्रतिपा- दितान्वयिन ईक्षणव्यापारान्नाचेतनमशब्दं तत्। अपितु सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं (६) ब्रह्मैव जगत्कारणमिति निश्चीयत इति ॥

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

"तत्तेज ऐक्षत" इत्यचेतनगतगौणेक्षण(७)साहचर्य्यात् "तदैक्ष त" इत्यत्रेक्षति(८)र्गौण इति चेन्न। आत्मशब्दात्। सच्छब्दाभिहिते ईक्षितरि "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा" इति श्रूयमाणा- च्चेतनवाचिन आत्मशब्दादयमीक्षतिर्मुख्य एवेति प्रतीयते। "ऐत

---

(१) 'संकल्पत्वयुक्तं ब्रह्मैवेति' क० (२) 'हेत्वनुपदशात्' ग०
(३) 'तेनान्य' ग० (४) 'इक्षतेरिती' क०मु०
(५) 'एव' कारो ग० मुद्रितपुस्तकयोर्नास्ति।
(६) 'सर्वज्ञं परं' ग० पा०
(७) 'गौणशब्दसाह' ग० (८) 'इतीक्षतिर्गौ' क०

दात्मामिदं सर्वम्" इति तेजःप्रभृतीनामपि तदात्मकत्वावगमा-त्तेजःप्रभृतीक्षणमपि मुख्यमेवेत्यभिप्रायः ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

इतश्च सच्छब्दाभिहितं न प्रधानम् । अपि तु परमेव ब्रह्म।"तत्त्वमसि" इति सदात्मकतया प्रत्यगात्माऽनुसंधाननिष्ठस्य "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये" इति मोक्षो-पदेशात्तत्कारणं परमेव ब्रह्म ॥

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि प्रधानमिह कारणतया विवक्षितं तदा तस्य मोक्षविरो-धित्वाद्धेयत्वमुच्येत । न चोच्यते । अतश्च न प्रधानम् ॥

प्रतिज्ञाविरोधात् ॥ ९ ॥

प्रधानवादे (१) प्रतिज्ञा च विरुद्ध्यते (२)। "येनाश्रुतं श्रुतम्" इति वक्ष्यमाणकारणविज्ञानेन चेतनाचेतनमिश्रकृत्स्न-प्रपञ्चज्ञानं हि प्रतिज्ञातम् । चेतनांशं प्रति प्रधानस्याकार-णत्वात्तज्ज्ञानेन चेतनांशो न ज्ञायत इति न प्रधानं कारणम् ॥

स्वाप्ययात् ॥ १० ॥

"स्वमपीतो भवति।सता सोम्य तदा संपन्नो भवति" इति जीव-स्य सुषुप्तस्य स्वाप्ययः श्रूयते(३)।स्वकारणे ह्यप्ययः स्वाप्ययः। जीवं प्रति प्रधानस्याकारणत्वात्स्वाप्ययश्रुतिर्विरुद्ध्यते। अतश्च न प्रधानम् । अपि तु परब्रह्मैव ॥

(१) 'प्रधानकारणवादे' ग०
(२) 'विरुद्ध्येत' ग० (३) स्वाप्ययश्रुतेः' मु०

गतिसामान्यात् ॥ ११ ॥

इतरोपनिषद्गतिसामान्यादस्यां चोपनिषदि न प्रधानं कारणं विवक्षितम्।इतरासु चोपनिषत्सु "यः सर्वज्ञः सर्ववित्-तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते। पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च।स कारणं करणाधिपाधिपः।आत्मनि खल्वरे विज्ञाते (१) सर्वमिदं विज्ञातं भवति।तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदः (२)। पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं।तस्माद्विराडजायत। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्–स इमाल्लोँकानसृजत। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः।एको ह वै नारायण आसीत्। स एकाकी नारमेत"इति सर्वज्ञः पुरुषोत्तम एव कारणतया प्रतिपाद्यते। अस्याश्च तद्गतिसामान्यादत्रापि स एव कारणतया प्रतिपादनमर्हतीति । न च प्रधानम् ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ १२ ॥

श्रुतमेवा (३) स्यामुपनिषदि "आत्मत एवेदं सर्वम्" इति। अतश्च "सदेव सोम्येदम्" इत्यादिजगत्कारणवादिवेदान्तवेद्यं न प्रधानम्। सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं परमेव ब्रह्मेति (४) स्थितम् ॥

(आनन्दमयाधिकरणम्।)

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १३ ॥

तैत्तिरीयके "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" इति प्रकृत्य "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर

---

(१) 'विदिते' ग०
(२) 'एतदृग्वेदः' ग०। क० पुस्तके 'एतद्यदृग्वेदः' इत्यंशो नास्ति।
(३) 'एव ह्यस्या' क० (४) 'परं ब्रह्मेति' ग०

आत्माऽऽनन्दमयः ” इत्यत्र जगत्कारणतयाऽवगत आनन्दमयः किं प्रत्यगात्मोत परमात्मेति संशयः ॥ प्रत्यगात्मेति पूर्वपक्षः । कुतः । “ तस्यैष एव शारीर आत्मा ” इत्यानन्दमयस्य शारीरत्वश्रवणात् । शारीरो हि शरीरसंबन्धी । स च प्रत्यगात्मैव । तस्य चेतनत्वेनेक्षापूर्विका च सृष्टिरुपपद्यते ॥ राद्धान्तस्तु—“ सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति ” इत्यारभ्य “ यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् ” इति निरतिशय(१)दशाशिरस्कोऽभ्यस्यमान आनन्दः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतस्य परस्यैव ब्रह्मण इति निश्चीयते। शारीरात्मत्वं च परमात्मन एव । “ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ” इत्याकाशादिजगत्कारणतयाऽवगत एवान्नमयस्य शारीर आत्मेति प्रतीयते । आत्मान्तरा(२)निर्देशात् । श्रुत्यन्तरेषु पृथिव्यक्षरादीनां (३) शरीरत्वं परमात्मन आत्मत्वं च श्रूयते “ यस्य पृथिवी शरीरम् ” इत्यारभ्य “ एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः ” इति । अन्नमयस्यात्मैव प्राणमयादिषु “ तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य” इत्यनुकृष्यते। इति प्रत्यगात्मनो विज्ञानमयस्य स एव शारीर आत्मा । आनन्दमये तु “ तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य ” इति निर्देशः आनन्दमयस्यानन्यात्मत्वप्रदर्शनार्थः । अतो जगत्कारणतया निर्दिष्ट आनन्दमयः परमात्मैवेति ॥ सूत्रार्थस्तु—आनन्दमयशब्दनिर्दिष्ट आकाशादिजगत्कारणभूतः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः परमा-

(१) ‘ निरतिशयानन्द ’ ग०
(२) ‘ मयादिशारीर आत्मेति प्रतीतेरात्मान्तरा ’ पा०
(३) ‘ पृथिव्यादीनां ’ क०

त्मा । कुतः । अस्यानन्दस्य निरतिशयत्वप्रतीतिबलात् । " स एको मानुष आनन्दः—ते ये शतम् " इत्याद्यभ्यासात् । तस्य च प्रत्यगात्मन्यसंभावितस्य तद्व्यतिरिक्ते परमात्मन्येव संभवात् ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्य्यात् ॥ १४ ॥

" आनन्दमयः " इति विकारार्थान्मयट् (१) छब्दान्नायम विकृतः परमात्मा । अस्य च विकारार्थत्वमेव युक्तम् । " अन्नमयः" इति विकारोपक्रमादिति चेन्न । प्रत्यगात्मन्यपि " न जायते म्रियते वा विपश्चित् (२) " इति विकारप्रतिषेधात् । प्राचुर्यार्थ एवायं मयडिति निश्चयात् । अस्मिंश्चानन्दे " यतो वाचो निवर्तन्ते " इति (३) वक्ष्यमाणप्राचुर्या (४) दयमानन्दप्रचुरः परमात्मैव । नह्यनवधिकातिशयरूपः (५) प्रभूतानन्दः प्रत्यगात्मनि संभवति ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १५ ॥

" एष ह्येवानन्दयाति " इति जीवान्प्र(६)त्यानन्दयितृत्वव्यपदेशाच्चायं परमात्मैव ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १६ ॥

" सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"इति मन्त्रवर्णोदितं ब्रह्मैव " तस्माद्वा एतस्मादात्मनः " इत्यारभ्यानन्दमय इति गीयते । ततश्चानन्दमयो ब्रह्म ॥

---

(१) ' विकारार्थमयट् ' ग०
(२) ' विपश्चित् ' इत्यंशो नास्ति मुद्रिते । ' वा विपश्चित् ' इत्यंशो नास्ति क० पुस्तके ।
(३) ' इत्यादि ' मु० (४) ' वक्ष्यमाणात्प्राचुर्या ' मु०
(५) ' नह्यनवधिकातिशयानन्दरूपः ' ग०
(६) ' जीवात्मानं प्र ' ग०

प्रत्यगात्मनः परिशुद्धं स्वरूपं मन्त्रवर्णोदितमित्याशङ्क्याह—

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १७ ॥

परस्माद्ब्रह्मण इतरः प्रत्यगात्मा न मन्त्रवर्णोदितः । तस्य "विपश्चिता ब्रह्मणा" इति विपश्चित्त्वानुपपत्तेः । विविधं पश्यच्चित्त्वं हि विपश्चित्त्वम् । तच्च "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादिवाक्योदितनिरुपाधिकबहुभवनसंकल्पपूर्वकं (१) सर्वज्ञत्वम् । तत्तु प्रत्यगात्मनः परिशुद्धस्यापि (२) न संभवति । "जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणात्" (३) इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतः (४) परं ब्रह्मैव मान्त्रवर्णिकम् ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १८ ॥

"भीषाऽस्माद्वातः पवते" इत्यादिनाऽग्निवायुसूर्यादिजीववर्गस्यानन्दमयात्प्रशासितुः प्रशासितव्यत्वेन भेदो व्यपदिश्यते । अतश्चानन्दमयः परमात्मेति ॥ योजनान्तरं "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात्, अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः" इति विज्ञानमयाज्जीवादानन्दमयस्य भेदो व्यपदिश्यते । विज्ञानमयो जीव एव । न बुद्धिमात्रम् । मयट्छ्रुतेः (५) । अतश्चानन्दमयः परमात्मेति ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १९ ॥

"सोऽकामयत" इत्यारभ्य "इदं सर्वमसृजत" इति कामादेव जगत्सर्गश्रवणादस्यानन्दमयस्य जगत्सर्गे नानुमानगम्यप्रकृत्यपेक्षा (६) प्रतीयते । प्रत्यगात्मनो हि यस्य कस्य चिदपि

(१) 'संकल्परूपं' मु० (२) 'परिशुद्धस्वरूपस्यापि' मु०
(३) 'मुद्रिते सूत्रं पूर्णमस्ति । (४) 'ततः' क०
(५) 'मात्रं व्यपदिश्यते' ग० (६) 'अपेक्षाऽपि' मु०

सर्गे प्रकृत्यपेक्षाऽस्ति । अतश्चायं प्रत्यगात्मनोऽन्यः परमात्मा ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ २० ॥

' रसो वै सः,रसं ह्येवायं लब्ध्वानऽऽन्दी भवति " इत्यस्मिन्नानन्दमये रसशब्दानिर्दिष्टेऽस्यायंशब्दनिर्दिष्टस्य (१) जीवस्य तल्लाभादानन्दयोगं शास्ति शास्त्रम् । प्रत्यगात्मनो यल्लाभादानन्दयोगः स तस्मादन्यः परमात्मैवेत्यानन्दमयः परं ब्रह्म ॥

(अन्तराधिकरणम् ।)

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २१ ॥

छान्दोग्ये " य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते । य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते " इत्यक्ष्यादित्याधारतया श्रूयमाणः पुरुषः किं जीवविशेष उत परमपुरुष इति संशयः ॥ जीवविशेष इति पूर्वः पक्षः । कुतः । सशरीरत्वात् । शरीरसंयोगो हि कर्मवश्यस्य जीवस्य (२) स्वकर्मफलभोगायेति (३) ॥ राद्धान्तस्तु–"स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः " इत्यादिनाऽपहतपाप्मत्व (४) पूर्वकसर्वलोककामेशत्वो (५)–पदेशात्तेषां जीवेष्वसंभवादयमक्ष्यादित्याधारः पुरुषोत्तम एव । स्वासाधारणविलक्षणरूपवत्त्वं च ज्ञानबलैश्वर्यादिकल्याणगुणवत्तस्य संभवति । श्रूयते च तद्रूपस्याप्राकृतत्वम् " आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे " इत्यादौ ॥ सूत्रार्थस्तु-आदित्याक्ष्यन्तः (६) श्रूयमाणः पुरुषः परं ब्रह्म ।

(१) ' अयंशब्दनिर्दिष्टस्य ' इति नास्ति क० पुस्तके ।
(२) ' जीवस्य ' इति क० पुस्तके नास्ति ।
(३) ' फलोपभोगायेति ' ग० (४) ' पाप्मत्वादि ' ग०
(५) ' कामेशशब्दो ' ग०
(६) ' आदित्याद्यन्तः' मु० ' आदित्यादौ ' ग०

तद (१) साधारणापहतपाप्मत्वादि (२) धर्मोपदेशात् ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २२ ॥

"य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरः । य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनो ऽन्तरः" इत्यादिभिर्जीवा(३) द्भेदव्यपदेशाच्चायं जीवादन्यः परमात्मैव ॥

(आकाशाधिकरणम् ।)

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २३ ॥

छन्दोग्ये (४) "अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश (५) इति होवाच, सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति" इत्यत्राकाशशब्दनिर्दिष्टं जगत्कारणं किं प्रसिद्धाकाश उत समस्तचिदचिद्वस्तुवि (६) लक्षणं ब्रह्मेति संशयः ॥ प्रसिद्धाकाश इति पूर्वः पक्षः । कुतः । आकाशशब्दस्य लोके तत्रैव व्युत्पत्तेः । "यतो वा इमानि भूतानि" इत्यादिसामान्यलक्षणस्य सदादिशब्दानामपि साधारणत्वेन "आकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इति विशेषे पर्यवसानात् । ईक्षणादयोऽप्याकाश एव जगत्कारणमिति निश्चिते सति गौणा वर्णनीयाः ॥ राद्धान्तस्तु–"सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि" इति प्रसिद्धवन्निर्देशात्प्रसिद्धेश्चेक्षापूर्वकत्वाच्चि-

(१) 'तस्या' ग०

(२) 'तदसाधारणसर्वैश्वरत्वपाप्मोदयादि' क० 'तदसाधारणसर्वैश्वरत्वापास्तोदयादि' पा०

(३) 'इत्यादिजी' ग०

(४) 'छान्दोग्ये' इति ग० पुस्तके नास्ति ।

(५) 'गतिः" इत्युक्ते प्रतिवचनम् "आकाश' ग०

(६) 'चिदाचिद्वि' क०

दचिद्वस्तुवि (१)लक्षणं सर्वज्ञं ब्रह्माकाशशब्दनिर्दिष्टमिति ॥ सूत्रार्थस्तु—आकाशशब्दनिर्दिष्टं परमेव ब्रह्म । प्रसिद्धवन्निर्दिश्यमानाज्जगत्कारणत्वादिलिङ्गात् ॥

(प्राणाधिकरणम् ।)

अत एव प्राणः ॥ २४ ॥

छान्दोग्ये " प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता" इति प्रस्तुत्य " कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सेषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता" इत्यत्र निखिलजगत्कारणतया प्राणशब्दनिर्दिष्टः किं प्रसिद्धः प्राण उतोक्तलक्षणं ब्रह्मेति संशयः ॥ प्रसिद्धप्राण इति पूर्वः पक्षः । कुतः । सर्वस्य जगतः प्राणायत्तस्थितिदर्शनात्स एव निखिलजगदेककारणतया निर्देशमर्हतीति ॥ राद्धान्तस्तु—शिलाकाष्ठादिष्वचेतनेषु चेतनस्वरूपेषु च (२) प्राणायत्तस्थित्यभावात् "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि " इति प्रसिद्धवन्निर्देशादेव हेतोः प्राणशब्दनिर्दिष्टं परमेव ब्रह्म ॥ सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

(ज्योतिरधिकरणम् ।)

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २५ ॥

छान्दोग्ये "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वा व तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः" इत्यत्र जगत्कारणत्वव्याप्तनिरतिशयदीप्तियुक्ततया ज्योतिःशब्दनिर्दिष्टं किं प्रसिद्धादि-

(१) ' चिदाचिद्वि ' ग०
(२) ' चेतनस्वरूपेषु च ' इति मुद्रित एवास्ति ।

त्यादिज्योतिरुत परमेव ब्रह्मेति संशयः ॥ प्रसिद्धज्योतिरिति पूर्वः पक्षः । कुतः । "इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः" इति कौक्षेयज्योतिषा प्रसिद्धेनैक्यावगमात् । स्ववाक्ये तदतिरिक्तपरब्रह्मासाधारणलिङ्गा(१)दर्शनाच्च ॥ राद्धान्तस्तु—प्रसिद्धज्योतिषोऽन्यदेव परं ब्रह्मेह निरतिशयदीप्तियुक्तं ज्योतिःशब्दनिर्दिष्टम् । कुतः । " पादोऽस्य विश्वा (२) भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" इति पूर्ववाक्ये द्युसंबन्धितया निर्दिष्टस्यैव चतुष्पदो ब्रह्मणः "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिः" इत्यत्र प्रत्यभिज्ञानात् । तच्च परमेव ब्रह्मेति विज्ञातम् । सर्वेषां भूतानां तस्य पादत्वेन व्यपदेशात् । एवं परब्रह्मत्वे निश्चिते कौक्षेयज्योतिषस्तु तदात्मकत्वानुसंधानं फलायोपदिश्यत इति ज्ञायते (३) ॥ सूत्रार्थस्तु—ज्योतिःशब्दनिर्दिष्टं परं ब्रह्म । अस्य ज्योतिषः पूर्ववाक्ये सर्वभूतचरणत्वाभिधानात् । सर्वभूतपादत्वं च परस्यैव ब्रह्मण उपपद्यते ॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगमात्तथाहि दर्शनम् ॥ २६ ॥

"गायत्री वा इदं सर्वम्" इति गायत्र्याख्यच्छन्दसः प्रकृतत्वात्सर्वभूतपादत्वेन गायत्र्या एवाभिधानान्न ब्रह्मेति चेत्, नैतत् । तथा चेतोऽर्पणनिगमात् गायत्री यथा भवति तथा ब्रह्मणि चेतोऽर्पणोपदेशात् । गायत्री सादृश्यं चतुष्पात्त्वं ब्रह्मण्यनुसंधेयमित्युपदिश्यते । गायत्र्याः सर्वात्मत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । तथा हि दर्शनं तथा ह्यन्यत्रापि छन्दस एव सादृश्या-

(१) 'लिङ्गप्रतिपादका' इत्यपि पाठः ।
(२) 'सर्वा' मु० (३) 'विज्ञायते' क०

च्छन्दः शब्देनाभिधानं दृश्यते "ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश संपद्यन्ते" इत्यारभ्य " सैषा विराडन्नादी " इति ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २७ ॥

भूतपृथिवीशरीरहृदयानि निर्दिश्य "सैषा चतुष्पदा" इति भूतादीनां पादत्वव्यपदेशो ब्रह्मण्येवोपपद्यत इति च ब्रह्मैव गायत्रीशब्दनिर्दिष्टमिति गम्यते ॥

उप(१)देशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यवि-
रोधात् ॥ २८ ॥

"पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" इति पूर्व-वाक्योदितं परं ब्रह्मैवास्तु; तथापि " अथ यदतः परो दिवो ज्योतिः" इति द्युसंबन्धमात्रेण नेह तत्प्रत्यभिज्ञायते; तत्र चात्र चोप(२)देशप्रकारभेदात्; तत्र हि "दिवि" इति द्यौः सप्तम्या निर्दिश्यते, इह च "दिवः परो ज्योतिः" इति पञ्चम्या, ततो न प्रतिसंधानमिति चेन्न। उभयस्मिन्नपि व्यपदेश उपरिस्थि-तिरूपार्थैक्येन प्रतिसंधानाविरोधात् । यथा वृक्षाग्रे श्येनः, वृक्षाग्रात्प(३)रतः श्येन इति ॥

(इन्द्रप्राणाधिकरणम् ।)

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २९ ॥

कौषीतकिब्राह्मणे प्रतर्दनविद्यायाम् "त्वमेव वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे " इति प्रतर्दनेनोक्त इन्द्रः " प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व "इत्याह । अत्र हिततमोपासनकर्मतया निर्दिष्ट इन्द्रः प्राण(४)शब्दाभिधे-

(१) ' व्यप ' ग० (२) ' च व्यप ' ग०
(३) ' वृक्षात्प ' क० (४) ' इन्द्रप्राण ' क० मु०

यः किं जीव उत परमात्मेति संशयः ॥ जीव इति पूर्वपक्षः । इन्द्रशब्दस्य जीवविशेषे प्रसिद्धेः (१) प्राणशब्दस्यापि तत्समानाधिकरणस्य स एवार्थ इति "तं मामायुरमृतमित्युपास्व" इति तस्यैवोपास्यत्वोपदेशात् ॥ राद्धान्तस्तु—इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टं जीवादर्थान्तरभूतं परं ब्रह्म "स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृत" इतीन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टस्यैव जीवेष्वसंभावितानन्दत्वाजरत्वामृतत्वश्रवणात् ॥ सूत्रार्थस्तु—उपास्यतयोपदिष्टमिन्द्रप्राणशब्दाभिधेयं परं ब्रह्म। तथेति प्रकारवचनः। परब्रह्मप्रकारभूतेष्वानन्दादिष्वस्यानुगमात् ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ ३० ॥

नायमुपास्यः परमात्मा, "मामेव विजानीहि। तं मामायुरमृतमित्युपास्व" इति प्रज्ञातजीवभावस्येन्द्रस्य वक्तुः स्वात्मन उपास्यत्वो(२)पदेशात्, उपक्रमे जीवभावनिश्चये सत्युपसंहारस्य तदनुगुणतया नेयत्वादिति चेन्न। अध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् आत्मनि संबन्धोऽध्यात्मसंबन्धस्तस्य भूमा बहुत्वम्।जीवादर्थान्तरभूतात्माऽसाधारणधर्मसंबन्धबहुत्वमस्मिन्प्रकरण उपक्रमप्रभृत्युपसंहारादुपलभ्यते । उपक्रमे तावत् (३) "यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे" इत्यने(४)नोच्यमानमुपासनं परमात्मोपासनमेव । तस्यैव हिततमत्वात्। तथा "एष एव(५)साधु कर्म कारयति" इत्यादि साध्वसाधुकर्मणोः कारयितृत्वं परमात्मन एव धर्मः । "तद्य-

(१) 'प्रसिद्धिः' क०
(२) 'उपास्यत्वेनो' क०
(३) 'तावदुक्तम्' ग०
(४) 'इति ह्यनेन' मु० 'इत्युक्ते' पा०
(५) 'एष ह्येव' क०

था रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः" इति सर्वाधारत्वं च तस्यैव धर्मः। आनन्दादयश्च। "एष लोकाधिपतिरेषसर्वेशः" इति च। हीति हेतौ अतः परब्रह्मैवायमित्यर्थः॥

परमात्मैवोपास्यश्चेत्कथमिन्द्रो "मामुपास्व" इत्युपदिदेशेत्यत आह—

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३१ ॥

इन्द्रस्य जीवस्यैव सतः स्वात्मत्वेनोपास्यभूतपरमात्मोपदेशोऽयं शास्त्रदृष्ट्या। "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा। तत्त्वमसि। य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्य्याम्यमृतः। एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इत्यादीनि हि शास्त्राणि परमात्मानं (१) जीवात्मन आत्मतयोपदिदिशुः। अतो जीवात्मवाचिनः शब्दाः जीवात्मशरीरकं परमात्मानमेव वदन्तीति विदितशास्त्रार्थस्य(२) "मामेव विजानीहि। मामुपास्व"इति स्वात्मवाचि(३) शब्देनपरमात्मोपदेशोऽयं न विरुद्ध्यते।यथा वामदेवः शास्त्रदृष्ट्या स्वात्मशरीरकं परमात्मानं पश्यन्नहमिति परमात्मानमवोचत् "तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्य्यश्चाहं कक्षीवानृषिरस्मि विप्रः" इति॥

---

(१) 'परमात्मनो' ग०

(२) 'शास्त्रदृष्टार्थस्य तस्य' मु०। 'विदित' इति विना 'शास्त्रार्थस्य' इत्येव पाठान्तरे।

(३) 'वाचि' इति मुद्रित क० पुस्तकयोर्नास्ति।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३२ ॥

"त्रिशिर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान्यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छम् । यावदस्मिञ्छरीरे प्राणो वसति तावदायुः" इति जीवमुख्यप्राणलि(१)ङ्गान्नाध्यात्मसंबन्धभूम्ना परमात्मत्वनिश्चय इति चेन्न । परमात्मन एव स्वाकारेण जीवशरीरकत्वेन प्राणशरीरकत्वेन चोपासात्रैविध्याद्धेतोस्तत्त(२)च्छब्देनाभिधानमिति निश्चीयते । अन्यत्रापि ब्रह्मोपासने त्रै(३)विध्यस्याश्रितत्वात् "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । आनन्दो ब्रह्म" इति स्वाकारेणोपास्यत्वं "सच्च त्यच्चाभवत्" इत्यादिना भोक्तृशरीरकत्वेन भोग्यशरीरकत्वेन च । इह प्रतर्दनविद्यायामपि तस्य त्रैविध्यस्य संभवात् । अत इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

(सर्वत्रप्रसिद्ध्यधिकरणम् ।)

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

छान्दोग्ये श्रूयते " सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत, अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरः" इति । अत्र "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति सर्वात्मत्वेन निर्दिष्टं ब्रह्म किं प्रत्यगात्मोत परमात्मेति संशयः ॥ प्रत्यगात्मेति पूर्वः पक्षः । सर्व(४)तादात्म्योपदेशो हि तस्यैवोपपद्यते । परस्य तु

---

(१) 'प्राणयोर्लि' क०
(२) 'तत्र त' ग०
(३) 'पासनात्रै' मु०
(४) 'सर्वत्र' मु०

ब्रह्मणः सकलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्य समस्तहेयाकर (१)-सर्वतादात्म्यं विरोधादेव न संभवति। प्रत्यगात्मनो हि कर्मनिमित्त(२)ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तसर्वभाव उपपद्यते । सृष्ट्यादिहेतुकत्वं च तत्तत्कर्म (३) निमित्तत्वेन सृष्ट्यादेरुपपद्यते। ब्रह्मशब्दोऽपि बृहत्वगुणयोगेन "तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते" इति वत्तत्रैव वर्त्तते॥ राद्धान्तस्तु-"तज्जलान्" इति "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति तज्जन्मस्थितिलयहेतुकं तदात्मकत्वं प्रसिद्धवन्निर्दिश्यमानं परस्यैव ब्रह्मण उपपद्यते। परस्माद्ब्रह्मण एव हि जगज्जन्मस्थितिलयाः प्रसिद्धाः "सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति । इदं सर्वमसृजत" इत्यादिषु।तथा सर्वात्मकत्वं च जन्मादिहेतुकं परस्यैव ब्रह्मणः(४) प्रसिद्धं "सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः। ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इति।हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानात्मनश्च परस्य हेयाकरसर्वभूतात्मत्वमविरुद्धम् । यः पृथिव्यां तिष्ठन्-यस्य पृथिवीशरीरम् । य आत्मनि तिष्ठन्—यस्यात्माशरीरं स त आत्मान्तर्याम्यमृतः" इत्यादिना शरीरात्मभावेन सर्वात्मत्वोपपादनात्। शरीरात्मनोश्च स्वभावव्यवस्थापनात्। सर्वं ब्रह्मेति सर्वत्र सर्वशब्द(५)सामानाधिकरण्यनिर्देशश्च सर्वशब्दस्य सर्वशरीरके ब्रह्मण्येव प्रवृत्तेरुपपद्यते । शरीरवाची हि शब्दः शरीरिण्यात्मन्येव पर्यवस्येति । देवमनुष्यादिशब्दवत् ॥ सूत्रार्थः-सर्वत्र "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति निर्दिष्टे सर्वत्र सर्वशब्द (६)-

---

(१) 'समस्तहेयाकार' ग० 'समस्तहेयाकारं' मु०

(२) 'निमित्तो' मु० (३) 'तस्यैव कर्म' पा०

(४) 'ब्रह्मणः' इति क० ग० पुस्तकयोर्न ।

(५) 'सर्वत्र सर्वशब्द' इति मुद्रित ग० पुस्तकयोर्नास्ति ।

(६) 'निर्दिष्टे वस्तुनि सर्वशब्दवाच्ये' मु० 'निर्दिष्टे सर्वत्र जगति सर्वशब्दसामा' पा० 'निर्दिष्टे वस्तुनि सर्वशब्दस्य' ग०

सामानाधिकरण्येन तदात्मतया निर्दिष्टं परं ब्रह्मैव । कुतः । प्रसिद्धोपदेशात् तज्जलानिति सर्वमिदं ब्रह्म खल्विति प्रसिद्धवत्सर्वात्मकत्वस्योपदेशात् (१) । तदेव हि जगज्जन्मस्थितिलयहेतुत्वेन वेदान्तेषु प्रसिद्धम् ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

मनोमयत्वादिकाः सत्यसंकल्पत्वमिश्रा विवक्षिताः गुणाः परस्मिन्नेवोपपद्यन्ते ॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

एतेषां गुणानामनन्तदुःखमिश्रपरिमितसुखलवभागिन्यज्ञे कर्मपरवशे शारीरे प्रत्यगात्मन्यनुपपत्तेश्चायं न शारीरः । अपि तु परमेव ब्रह्म ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

" एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि" इति प्राप्यतयोपास्यो निर्दिश्यते, प्राप्तृतया च जीवः । अतश्च जीवादन्यदेवेदं (२) परं ब्रह्म ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

" एष म आत्माऽन्तर्हृदये " इति शारीरः षष्ठ्या निर्दिष्टः, उपास्यः प्रथमया । अतश्च जीवादन्यः ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

" सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञान मपोहनं

(१) ' प्रसिद्धवत्तस्योपदेशात् ' ग० ' प्रसिद्धवत्तस्योपदेशात् । सर्वात्मकत्वस्योपदेशाच्च ' मु०
(२) ' इदम ' इति ग० पुस्तके नास्ति ।

च" इति स्मृतेश्च जीवादन्य उपास्यः परमात्मा ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्य-

त्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

"एष म आत्माऽन्तर्हृदये" इत्यल्पस्थानत्वात् "अणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा" इत्यल्पत्वव्यपदेशाच्च न परं ब्रह्मेति चेन्न। निचाय्यत्वादेवं एवमुपास्यत्वाद्धेतोरल्पायतनत्वाल्पत्वव्यपदेशः । न स्वरूपाल्पत्वेन। "ज्यायान्पृथिव्याः" इत्यादिना सर्वस्माज्ज्यायस्त्वोपदेशात् । ज्यायसोऽप्यस्य हृदयायतनावच्छेदे (१)-नाल्पत्वानुसंधानमुपपद्यते। व्योमवत् यथा महतोऽपि व्योम्नः सूचिपाश्या (२) दिष्वल्पत्वानुसंधानम् । चशब्दोऽवधारणे तद्वदेवेत्यर्थः (३)। स्वाभाविकं चास्य महत्त्वमत्र व्यपदिश्यत इत्यर्थः। "ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः" इति ह्यनन्तरमेव व्यपदिश्यते (४) ॥

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

यद्युपासकशरीरे (५) हृदयेऽयमपि वर्त्तते ततस्तद्वदेवास्यापि शरीरप्रयुक्तसुखदुःखसंभोगप्राप्तिरिति चेन्न। हेतुवैशेष्यात् । न हि शरीरान्तर्वर्त्तित्वमेव सुखदुःखोपभोगहेतुः। अपि तु कर्मपरवशत्वम् । तत्त्वपहतपाप्मनः परमात्मनो न संभवति ॥

---

(१) 'वच्छेद्यत्वे' ग०
(२) 'सूचीपथा' मु० 'सूचिपाशा' क०
(३) 'वेत्यर्थः । व्योमवच्चायं व्यपदिश्यते । स्वाभा' पा०
(४) 'इतिह्युक्तं परमे व्यपदिश्यते' पा०
(५) 'शरीरि' क०

(अत्त्रधिकरणम् ।)

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कठवल्लीष्वाम्नायते "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः, मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः" इति। अत्रौदनोपसेचनसूचितोऽत्ता किं जीव उत परमात्मेति संशयः ॥ जीव इति पूर्वः पक्षः । भोक्तृत्वस्य कर्मनिमित्तत्वात् जीवस्यैव तत्संभवात् ॥ राद्धान्तस्तु–सर्वोपसंहारे मृत्यूपसेचनमदनीयं चराचरात्मकं कृत्स्नं जगदिति तस्यैत (१) स्यात्तापरमात्मैव न चेदं कर्मनिमित्तं भोक्तृत्त्वम् । अपितु जगत्सृष्टि(२)स्थितिलयलीलस्य परमात्मनो जगदुपसंहारित्वरूपं भोक्तृत्वम् ॥ सूत्रार्थः- ब्रह्मक्षत्रौदनस्यात्ता परमात्मा। ब्रह्मक्षत्रशब्देन चराचरस्य (३) कृत्स्नस्य जगतो ग्रहणात् । मृत्यूपसेचनो ह्योदनो न(४) ब्रह्मक्षत्रमात्रम् । अपि तु तदुपलक्षितं चराचरात्मकं कृत्स्नं जगदेव ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

" महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति, नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया (५) " इति परस्यैव हीदं प्रकरणम् । अतश्चायं परमात्मा ॥

अनन्तरं (६)" ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ

---

(१) 'तस्यौदन ' ग० (२) ' अपि जगतः सृष्टि ' ग०

(३) ' चराचरात्मकस्य ' ग०

(४) ' न मृत्यूपसेचनस्यौदनं ' ग०

(५) ' नमेधया ' इत्यंशः क० ग० पुस्तकयोन स्ति ।

(६) ' नन्वनन्तरम् ' मु०

परमे परार्द्धे " इति द्वयोः (१) कर्मफलादनश्रवणात्परमात्मनश्च कर्मफलादनानन्वया(२)दन्तःकरणाद्वितीयो जीव एव तत्रात्तेति (३) प्रतीयते, अतोऽत्रापि स एव जीवोऽत्ता भवितुमर्हतीत्याशङ्क्याह—

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

गुहां प्रविष्टौ हि जीवात्मपरमात्मानौ । जीवद्वितीयः परमात्मैव तत्र प्रतीयत इत्यर्थः । स्वयमनश्नतोऽपि परमात्मनः प्रयोजकतया पानेऽन्वयो विद्यते (४) । जीवद्वितीयः परमात्मेति कथमवगम्यते । तद्दर्शनात् । तयोरेव ह्यस्मिन्प्रकरणे गुहाप्रवेशव्यपदेशो दृश्यते " तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्, अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति " इति परमात्मनः " या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी, गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायत " इति जीवस्य । कर्मफलान्यत्तीत्यदितिर्जीवः ॥

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

अस्मिन्प्रकरणे ह्युपक्रमप्रभृत्योपसंहारा (५) ज्जीवपरमात्मानावेवोपास्यत्वोपासकत्वप्राप्यत्वप्राप्तृत्वादिभिर्विशिष्येते " महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति । (६) विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः, सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् " इत्यादिषु । अतश्चात्ता परमात्मा ॥

(१) ' द्वयोरपि ' क०

(२) ' कर्मफलानन्वया ' क० ' कर्मफलादनासंभवा ' ग०

(३) ' अत्रात्मेति ' ग० (४) ' दृश्यते ' ग०

(५) ' प्रभृत्युपसंहारा ' मु० ग०

(६) ' शोचति " इति " विज्ञान ' क०

(अन्तराधिकरणम् ।)

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

छान्दोग्ये " य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाच एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म " इत्यत्राक्ष्याधारः पुरुषः किं प्रतिबिम्बात्मजीवदेवताविशेषेष्वन्य(१)तम उत परमात्मेति संशयः ॥ एष्वन्यतम इति पूर्वपक्षः । " य एष–दृश्यते " इति प्रसिद्धवत्साक्षात्कारनिर्देशात् ॥ राद्धान्तस्तु–परमात्मैवायमक्ष्याधारः पुरुषः अक्षिपुरुषसंबन्धितया श्रूयमाणा निरुपाधिकात्म-(२)त्वामृतत्वाभयत्वब्रह्मत्वसंयद्वा(३)मत्वादयः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते । प्रसिद्धवन्निर्देशश्च "यश्चक्षुषि तिष्ठन्" इत्यादि श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेरुपपद्यते । साक्षात्कारश्च तदुपासननिष्ठानां योगिनामिति ॥ सूत्रार्थः–अक्ष्यन्तरपुरुषः परमात्मा । संयद्वा(४)मत्वादीनां गुणानामत्रै(५)वोपपत्तेः ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

स्थानं स्थितिः । परमात्मन एव " यश्चक्षुषि तिष्ठन् " इत्यादौ चक्षुषि स्थिति(६)नियमनादीनां व्यपदेशाच्चायं परमात्मा ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

" प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म "इति सुखविशिष्टतया प्रकृतस्यैव परस्य (७) ब्रह्मणोऽक्ष्याधारतयोपास्यत्वाभिधाना-

(१) ' प्रत्यगात्मा जीवो । देवताविशेषेष्वन्य ' ग० ' प्रतिबिम्बात्मजीवदेवताविशेषान्य ' मु०
(२) ' निरुपाधिका आत्म ' ग०
(३) ' बृहत्त्वसंपद्वा ' ग०
(४) ' संपद्वा ' ग०
(५) ' गुणानां तत्रै ' क०
(६) ' चक्षुःस्थिति ' क०
(७) 'प्रकृतस्य परस्यैव' मु०

च्चायं परमात्मा। एवकारोऽस्यैव हेतोर्नैरपेक्ष्यावगमाय ॥

"प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म" इत्यत्र सुखविशिष्टं परमेव ब्रह्माभिहितमिति कथमिद(१)मवगम्यते यावता नामादिवत्प्रतीकोपासनमेवेत्याशङ्क्याह—

अत एव च स ब्रह्म ॥ १६ ॥

यतस्तत्र भवभयभीतायोपकोसलाय ब्रह्मस्वरूपजि (२)-ज्ञासवे "कं च तु खं च (३) न विजानामि"इति पृच्छते "यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्" इत्यन्योन्यव्यवच्छेदकतयाऽपरिच्छिन्नसुखस्वरूपं ब्रह्मेत्यभिधाय "प्राणं च हास्मै तदाकाशं चोचुः" इत्युक्तम् । अत एव खशब्दा(४)-भिधेयः स आकाशोऽपरिच्छिन्नसुखविशिष्टं परं ब्रह्मैव॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १७ ॥

श्रुतोपनिषत्कैरधिगतब्रह्म(५)याथात्म्यैर्ब्रह्मप्राप्तये या गतिरर्चिरादिकाऽधिगन्तव्यतयाऽवगता श्रुत्यन्तरे तस्याश्चेहाक्षिपुरुषं श्रुतवतो(६)ऽधिगन्तव्यतया "तेऽर्चिषमेवा(७)-ऽभिसंभवन्ति" इत्यादिनाऽभिधानादक्षिपुरुषः परमात्मा ॥

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १८ ॥

परमात्मन इतरो जीवादिकः । तस्याक्षिणि नियमेना-

---

(१) 'इदम्' इति ग० पुस्तके नास्ति ।
(२) 'स्वरूपं जि' ग० (३) 'कं च खं च तु' ग०
(४) 'सुखशब्दा' ग० (५) 'परब्रह्म' मु०
(६) 'श्रुतवते' क०
(७) 'तेऽर्चिषम' क०

नवस्थितेरमृतत्वसंयद्वामत्वादीनां चासम्भवान्न सो(१)-ऽक्ष्याधारः ॥

(अन्तर्याम्यधिकरणम् ।)

अन्तर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु तद्धर्म-
व्यपदेशात् ॥ १९ ॥

बृहदारण्यके "यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इत्यादिषु सर्वेषु पर्यायेषु श्रूयमाणोऽन्तर्यामी किं प्रत्यगात्मोत परमात्मेति संशयः ॥ प्रत्यगात्मेति पूर्वः पक्षः । वाक्यशेषे "द्रष्टा–श्रोता–मन्ता" इति द्रष्टृत्वादिश्रुतेः । "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इति द्रष्टन्तरनिषेधाच्च । राद्धान्तस्तु–पृथिव्याद्यात्मपर्यन्तसर्वतत्त्वानां सर्वैरेभिरदृष्टेनैकेन नियमनं निरुपाधिकामृतत्वादिकं च परमात्मन एव धर्म इत्यन्तर्यामी परमात्मा । द्रष्टृत्वादिश्च रूपादिसाक्षात्कारः । स च "पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्य कर्णः" इत्यादिना च परमात्मनोऽप्यस्ति । "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इति जीवेनादृष्टान्तर्यामिद्रष्टृवत् अन्तर्यामिणाऽप्यदृष्टद्रष्ट्रन्तरनिषेधपरः ॥ सूत्रार्थः—अधिदैवाधिलोकादिपदचिह्नितेषु वाक्येषु श्रूयमाणोऽन्तर्यामी परमात्मा । सर्वान्तरत्वसर्वाविदितत्वसर्वशरीरकत्वसर्वनियमनसर्वात्मत्वामृतत्वादिपरमात्मधर्माणां व्यपदेशात् ॥

न च स्मार्त्तमतद्धर्माभिलापाच्छारीरश्च ॥ २० ॥

स्मार्त्तं प्रधानम् । शारीरः प्रत्यगात्मा । स्मार्त्तं च

(१) 'नासाव' ग०

शारीरश्च नान्तर्यामी । तयोरसंभावितात्म(१)धर्माभिलापात् । यथा स्मार्त्तस्याचेतनस्यासंभावनया नान्तर्यामित्वप्रसक्तिस्तथा प्रत्यगात्मनोऽपीत्यर्थः ॥

उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २१ ॥

उभये काण्वा माध्यान्दिनाश्चापि "यो विज्ञाने तिष्ठन् । य आत्मनि तिष्ठन्" इति यतः प्रत्यगात्मनो भेदेनैनमन्तर्यामिणमधीयते अतोऽयं तद्वतिरिक्तः परमात्मा ॥

(अदृश्यत्वाधिकरणम् ।)

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २२ ॥

आथर्वणे "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यम्" इत्यारभ्य "यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः । अक्षरात्परतः परः" इत्यादौ किं प्रधानपुरुषौ प्रतिपाद्येते उत परमात्मेति संशयः ॥ प्रधानपुरुषाविति पूर्वपक्षः । पृथिव्याद्यचेतनगतदृश्यत्वादीनां प्रतिषेधात्तज्जातीयमचेतनं प्रधानमेव भूतयोन्यक्षरमिति प्रतीयते । तथा "अक्षरात्परतः परः" इति च त(२)स्याधिष्ठाता पुरुष एवेति ॥ राद्धान्तस्तु—उत्तरत्र "यः सर्वज्ञः सर्ववित्"इति प्रधानपुरुषयोरसंभावितं सार्वज्ञ्यमभिधाय "तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते" इति सर्वज्ञात्सत्यसंकल्पाज्जगदुत्पत्तिश्रवणात्पूर्वोक्तमदृश्यत्वादिगुणकं भूतयोन्यक्षरम् । "अक्षरात्परतः परः" इति च निर्दिष्टं तदक्षरं परं ब्रह्मैवेति विज्ञायते ॥ सूत्रार्थः—अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मा । सार्वज्ञ्या(३)दितद्धर्मोक्तेः ॥

---

(१) 'संभवितोक्त' मु० (२) 'इति चैत' मु०
(३) 'सर्वज्ञत्वादि' मु०

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २३ ॥

विशिनष्टि हि प्रकरणं प्रधानाद्भूतयोन्यक्षरमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानादिना । तथा " अक्षरात्परतः परः " इत्यक्षराद्व्याकृतात्परतोऽवस्थितात्पुरुषात्पर इति पुरुषाच्चास्य भूतयोन्यक्षरस्य भेदो व्यपदिश्यते । अतश्च न प्रधानपुरुषौ । अपि तु परमात्मैवात्र निर्दिष्टः ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २४ ॥

" अग्निर्मूर्द्धा " इत्यादिना समस्तस्य चिदचिदात्मकप्रपञ्चस्य भूतयोन्यक्षररूपत्वेनोपन्यासाच्चायमदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मा ॥

(वैश्वानराधिकरणम् ।)

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २५ ॥

छान्दोग्ये " आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहि " इत्यारभ्य " यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते " इत्यत्र किमयं वैश्वानर आत्मा पर(१)मात्मेति शक्यनिर्णय उत नेति संशयः ॥ अशक्यनिर्णय इति पूर्वः पक्षः । वैश्वानरशब्दस्य जाठराग्नौ महाभूततृतीये देवताविशेषे परमात्मनि च वैदिकप्रयोगदर्शनात् । अस्मिन्प्रकरणे सर्वेषां लिङ्गोपलब्धेश्च ॥ राद्धान्तस्तु- "को न आत्मा किं ब्रह्म " इति सर्वेषां जीवानामात्मभूतं ब्रह्म किमिति प्रक्रमादुत्तरत्र च "आत्मानं वैश्वानरम् " इति ब्रह्म शब्दस्थाने सर्वत्र वैश्वानरशब्दप्रयोगाच्च वैश्वानर आत्मा

(१) ' वैश्वानरात्मा पर ' क० ' वैश्वानरः पर ' मु०

सर्वेषां जीवानामात्मभूतं परं ब्रह्मेति विज्ञायते ॥ सूत्रार्थः—वैश्वानरशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा । वैश्वानरशब्दस्यानेकार्थसाधारणत्वेऽप्यस्मिन्प्रकरणे परब्रह्मासाधारणैर्विशेषणैः सर्वात्मत्वादिभिर्विशेष्यमाणत्वात् । विशेष्यत इति विशेषः ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २६ ॥

स्मर्यमाणं प्रत्यभिज्ञायमानम् । अनुमीयतेऽनेनेत्यनुमानम् । इतिशब्दः प्रकारवचनः । इत्थंरूपं स्मर्यमाणं वैश्वानरस्य परमात्मत्वेऽनुमानं स्यात् । द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तम(१)वयवविभागेन वैश्वानरस्य रूपमिहोपदिष्टम् "अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ । द्यां मूर्द्धानमस्य विप्रा वदन्ति"इति च श्रुतिस्मृति(२)प्रसिद्धं परमपुरुषरूपमिह प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्य परमपुरुषत्वे(३) लिङ्गं स्यादित्यर्थः ॥

अनिर्णयमाशङ्क्य परिहरति—

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २७ ॥

शब्दादिभ्यः(४)—शब्दस्तावद्वाजिनां वैश्वानरविद्याप्रकरणे "स एषोऽग्निर्वैश्वानरः" इति वैश्वानर(५)-

---

(१) 'पृथिव्यन्तरम' ग० 'पृथिवीपर्यन्तम' क०
(२) 'इत्यदिश्रुतिप्रसिद्धं' क० 'इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम्' मु०
(३) 'परमात्मत्वे' मु०
(४) 'शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्चेति' मु०
(५) 'वैश्वानरशब्द' ग०

समानाधिकरणोऽग्निशब्दः, अस्मिन्प्रकरणे च " हृदयं गार्हपत्यः " इत्यारभ्य वैश्वानरस्य हृदयादिस्थानस्या(१)-ग्नित्रयपरिकल्पनं प्राणाहुत्याधारत्वमित्यादिप्रतीयते, वाजिनामपि " स यो ह वै तमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद " इति वैश्वानरस्य पुरुषशरीरान्तःप्रतिष्ठितत्वं प्रतीयते, अत एतैर्लिङ्गैर्वैश्वानरस्य जाठराग्नित्वप्रतीतेर्नायं परमात्मेति शक्यानिर्णय इति चेत् तन्न(२) । तथा दृष्ट्युपदेशात् । दृष्टिरुपासनम् । तथोपासनोपदेशादित्यर्थः । जाठराग्निशरीरतया वैश्वानरस्य परमात्मन उपासनं ह्यत्रोपदिश्यते " अयमग्निर्वैश्वानरः पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितः " इत्यादौ । कथमवगम्यत इति चेदसंभवात् । केवलजाठराग्नेस्त्रैलोक्यशरीरत्वाद्यसंभवात् । पुरुषमपि चैनमधीयते । च शब्दः प्रसिद्धौ । वाजिनस्तत्रैव " स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः " इत्येनं (३) वैश्वानरं पुरुषमपि ह्यधीयते । पुरुषश्च परमात्मैव । " पुरुष एवेदं सर्वम् । पुरुषान्न परं किं चित् " इत्यादिषु प्रसिद्धेः ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २८ ॥

यतस्त्रैलोक्यशरीरोऽसौ वैश्वानरो यतश्च निरुपाधिकपुरुषशब्दनिर्दिष्टोऽत एव नाग्न्याख्या देवता महाभूततृतीयश्च वैश्वानरः शङ्कनीयः ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमितिः ॥ २९ ॥

अग्निशरीरतया वैश्वानरस्योपासनार्थमग्निशब्दसामानाधिकरण्यनिर्देश इत्युक्तम् । विश्वेषां नराणां नेतृत्वादिना सव-

(१) ' हृदयादिस्थस्या ' क० ' हृदयादिस्थानस्थस्या ' पा०

(२) ' चेन्न ' ग० (३) ' इत्यनेन ' ग०

न्धेन(१) यथा वैश्वानरशब्दः परमात्मनि वर्तते तथैवाग्निशब्दस्याप्यग्रनयनादिना योगेन साक्षात्परमात्मनि वृत्तौ न कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥

"यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानं(२) वैश्वानरम्" इति द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तप्रदेश (३)संबन्धिन्या मात्रयाऽव(४)च्छिन्नत्वमनवच्छिन्नस्य(५) परमात्मनो वैश्वानरस्य कथमुपपद्यत इत्यत्राह—

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ ३० ॥

अनवच्छिन्नस्यैव परमात्मन उपासका(६)भिव्यक्त्यर्थं द्युप्रभृतिप्रदेश(७)परिछिन्नत्वमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥

द्युप्रभृतिप्रदेशा(८)वच्छेदेनाभिव्यक्तस्य परमात्मनो द्युभ्वादित्यादीनां (९) मूर्द्धाद्यवयवकल्पनं किमर्थमिति चेत्तत्राह—

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३१ ॥

अनुस्मृतिरुपासनम् । ब्रह्मप्राप्तये तथोपासनार्थं मूर्द्धप्रभृतिपादान्तदेहपरिकल्पनमिति बादरिराचार्य्यो मन्यते ॥

अयं (१०) वैश्वानरः परमात्मा त्रैलोक्यशरीर उपास्य उपदिश्यते चेत् "उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यः"

(१) 'नेतृत्वादिसंबन्धेन' क० (२) 'विमानमात्मानं' मु०
(३) 'पृथिव्यन्तः प्रादेश' ग० (४) 'मात्रया परि' मु०
(५) 'मात्रयाऽवच्छिन्नस्यैव' ग० (६) 'उपासना' मु०
(७) 'द्युप्रभृतिप्रादेश' ग० 'द्युप्रभृतिपृथिव्यान्तप्रदेश' मु०
(८) 'प्रादेशा' ग०
(९) 'द्युभ्वादीनां' क० 'अग्निद्युभ्वादित्यादीनां' ग०
(१०) 'कथं' पा०

इत्यादिना उपासकशरीरावयवानां गार्हपत्यादिपरिकल्पनं किमर्थमित्यत्राह(१)—

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥३२॥

वैश्वानरविद्याऽङ्गभूताया उपासकैरहरहः क्रियमाणायाः प्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वसंपादनाय गार्हपत्यादिपरिकल्पनमिति जैमिनिराचार्यो मन्यते । तथा ह्यग्निहोत्रसंपत्तिमेव दर्शयतीयं श्रुतिः प्राणाहुतिं विधाय "अथ य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति" इति॥ उक्तानामर्थानां पूजितत्वख्यापनायाचार्यग्रहणम् ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३३ ॥

एनं परम(२) पुरुषं वैश्वानरं द्युभ्वादित्यादि(३)देहमस्मिन्नुपासकदेहे प्राणाग्निहोत्रेणाराध्यत्वायामनन्ति हि "तस्य ह वा एतस्य वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाः" इत्यादिना । उपासकस्य मूर्द्धा(४)दिपादान्ता एव द्युप्रभृतयः परमपुरुषस्य मूर्द्धादय इति प्राणाग्निहोत्रवेलायामनुसंधेया इत्यर्थः ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

आथर्वणे "यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह-

(१) 'इत्यत आह' ग०
(२) 'परम' इति क० पुस्तकेनास्ति ।
(३) 'द्युभ्वादि' मु० 'दूभ्वादि' क०
(४) 'उपासकमूर्द्धा' मु०

प्राणैश्च सर्वैः, तमेवैकं जानथात्मानम् " इत्यत्र द्युपृथिव्यादीनामायतनं किं जीव उत परमात्मेति संशयः ॥ जीव इति पूर्वः पक्षः । मनःप्रभृतीन्द्रियाधारत्वश्रुतेः । उत्तरत्र नाडीसंबन्धाज्जायमानत्वश्रुतेश्च ॥ राद्धान्तस्तु—निरुपाधिकात्मत्वामृतसेतुत्वयोः परमात्मधर्मयोः श्रवणात्परमात्मैवायम् । सर्वनियन्तृ(१)तयाऽऽप्नोतीति ह्यात्मा । अमृतस्य प्रापकतया सेतुश्च स एव । नाडी संबन्धो बहुधा जायमनत्वं च " सन्ततं शिराभिस्तु लम्बत्याकाशसन्निभम् । अजायमानो बहुधा विजायते " इत्यादिषु (२) सर्वसमाश्रयणीयत्वाया(३)जहत्स्वभावस्यैव परमात्मनो दृश्यते ॥ सूत्रार्थस्तु—द्युपृथिव्यादीनामायतनं परमात्मा । स्वशब्दात्स्वासाधारणात्मादिशब्दात् ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च ॥ २ ॥

" तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" पुण्यपापे विधूय नामरूपाद्विमुक्त इति च बन्धान्मुक्तस्य प्राप्यतया व्यपदेशाच्चायं परमात्मा ॥

नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च ॥ ३ ॥

आनुमानम(४)नुमानगम्यं प्रधानं यथा तद्वाचिशब्दाभावादिह(५) न गृह्यते तथा प्राणभृदपीत्यर्थः। अतश्चायं परमात्मा॥

(१) ' सर्वं नियन्तृ ' मु० (२) ' इत्यादिकं ' ग०
(३) ' णीयत्वाद ' ग०
(४) ग० पुस्तके " आनुमानम् " इत्यंशो नास्ति ।
(५) ' भावात्तादिह ' मु०

भेदव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

" अनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम् " इत्यादिना जीवाद्भेदेन व्यपदेशाच्चायं परमात्मा ॥

प्रकरणात् ॥ ५ ॥

" अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते " इत्यादिना परमात्मन एव प्रकृतत्वात् ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ६ ॥

"तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" इति कर्मफलमनश्नतः परमात्मनो दीप्यमानतया स्थितेर्जीवस्य कर्मपरवशतया तत्फला(१)दनाच्च परमात्मनो जीवाद्भेदावगमाद्भूतेसतुद्यु (२) भ्वाद्यायतनं न जीवः । " अदृश्यत्वादिगुणकः" इत्यनेन परमात्मत्वे स्थापितेऽपि (३) नाडीसंबन्धजायमानत्वलिङ्गाद्या प्रकरणविच्छेदाशङ्का सा निराकृता "द्युभ्वाद्यायतनम् " इति । वैश्वानरस्य त्रैलोक्यशरीरत्वादिना परमात्मत्वनिर्णय इति मध्ये वैश्वानरविद्या निरूपिता ॥

(भूमाधिकरणम् ।)

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ७ ॥

छान्दोग्ये " यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा " इत्यत्र भूमशब्दनिर्दिष्टो निरतिशयवैपुल्यविशिष्टसुखस्वरूपः किं प्रत्यगात्मोत परमात्मेति संशयः ॥ प्रत्यगात्मेति पूर्वः पक्षः । "तरति शोकमात्मवित्" इति

---

(१) 'वशतया फला' ग० (२) 'सेतुर्द्यु' मु०
(३) 'स्थापिते' क०

प्रक्रम्य (१) नामादिपरंपरयोत्तरभूयस्त्वेन प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रवृत्तस्यात्मोपदेशस्य प्राणशब्दनिर्दिष्टे प्रत्य(२)गात्मनि समाप्तिदर्शनात्प्रत्यगात्मन एव भूमसंशब्दनमिति निश्चीयते ॥ राद्धान्तस्तु—यद्यपि प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामुत्तरोत्तरभूयस्त्ववचनं प्राणे पर्यवसितं तथापि प्राणवेदिनोऽतिवादित्वमुक्त्वा "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति" इति तुशब्देनोपासकभेदं प्रतिपाद्य तस्य सत्योपासकस्य पूर्वस्माद्वाधिक्योपदेशात्सत्यशब्दाभिधेयं (३) परं ब्रह्मैव भूमविशिष्टमिति ॥ सूत्रार्थस्तु—भूमगुणविशिष्टं परं ब्रह्मैव । संप्रसादादध्युपदेशात् । संप्रसादः प्रत्यगात्मा "स एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य" इत्यु(४)पनिषत्प्रसिद्धेः । "एष तु वा अति (५) वदति" इति प्रत्यगात्मनोऽधिकतयोपदेशात् । अतिवादित्वं हि स्वोपास्याधिक्यवादित्वम् ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

स्वाभाविकामृतत्वस्वमहिमप्रतिष्ठितत्वसर्वात्मत्वसर्वोत्पत्तिहेतुत्वादीनां भूम्नि श्रूयमाणानां धर्माणां परस्मिन्नेव ब्रह्मण्युपपत्तेश्च भूमा परं ब्रह्मैव (६) ॥

(अक्षराधिकरणम् ।)

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ ९ ॥

वाजिनां गार्गिप्रश्ने (७) "सहो वाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्रा-

(१) 'प्रकृत्य' ग०
(२) 'निर्दिष्टप्रत्य' क०
(३) 'शब्दाभिधेयं' ग०
(४) 'इत्याद्यु' मु०
(५) 'वा वाति ग०
(६) 'परं ब्रह्म' क०
(७) 'गार्गीप्रश्ने' मु०

ह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायम्” इत्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टं प्रधानं जीवो वोत परमात्मेति संशयः॥ प्रधानं जीवो वा न परमात्मेति पूर्वः पक्षः । “कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च” इत्युक्त (१) आकाशाधारतयोच्यमानमक्षरं प्रधानं जीवो वा।प्रधानस्य विकाराधारत्वात्(२)। जीवस्याचिद्वस्त्वाधारत्वात् । न परमात्मेति (३) ॥ राद्धान्तस्तु— “यदूर्ध्वं गार्गि दिवः” इत्यारभ्य कालत्रयवर्तिनः कृत्स्नस्याधारतया निर्दिष्ट आकाशोऽव्याकृतमेव । न वायुमानाकाशः। ततः पश्चात् “कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च” इति पृष्टे तदा(४)धारतयोच्यमानमेतदक्षरं न प्रधानं भवितुमर्हति । नापि जीवः । “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः” इत्यारभ्य प्रशासनात्सर्वाधारत्वश्रुतेः ॥ सूत्रार्थस्तु—“एतद्वै तदक्षरं गार्गि”इति निर्दिष्टमक्षरं परमात्मा । अम्बरान्तधृतेः । अम्बरं वायुमानाकाशः । अम्बरान्तोऽम्बरपा(५)रभूतः । अम्बरकारणमिति यावत्।कारणापत्तिरेव हि कार्यस्यान्तः। स चाम्बरान्तोऽव्याकृतं प्रधानम् । तस्य धृतेर्धारणात् । अव्याकृतस्यापि धृतेरक्षरं परमात्मैवेत्यर्थः ॥

एवं तर्हि जीवो भवितुमर्हति तस्य प्रधानधृत्युपपत्तेरित्याशङ्क्याह—

सा च प्रशासनात् ॥ १० ॥

सा चाम्बरान्तधृतिः “एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि”-

---

(१) ‘इत्युक्तेः’ ग० (२) ‘स्पदत्वात्’ ग०

(३) ‘न परमात्मेति’ इति क० ग० पुस्तकयोर्नास्ति ।

(४) ‘आकाशा’ ग० (५) ‘अम्बराधारभूतः’ ग०

इति प्रशासनाच्छ्रूयते । प्रशासनं प्रकृष्टं शासनम् । अप्रतिहताज्ञा । न चाप्रतिहताज्ञया कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकस्य जगतो धृतिर्जीव उप(१)पद्यते । अतो न जीवः ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ ११ ॥

अन्यभावोऽन्यत्वमस्याक्षरस्य परमपुरुषादन्यत्वं व्यावर्त्तयति वाक्यशेषः । अदृष्टं द्रष्टृ (२) त्यादिना सर्वैरेवादृष्टमेतदक्षरं सर्वस्य द्रष्टृ(३)त्यादि प्रधानजीवयोरसंभावनीयार्थप्रतिपादनात् ॥

(ईक्षतिकर्माधिकरणम् ।)

ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्सः ॥ १२॥

आथर्वणिकानां सत्यकामप्रश्ने " यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परमपुरुषमभिध्यायीत " इत्यारभ्य " स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते" इत्यत्र ध्यायतीक्षतिकर्मतया व्यपदिष्टः परमपुरुषः किं हिरण्यगर्भ उत (४) परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तम इति संशयः ॥ हिरण्यगर्भ इति पूर्वः पक्षः । पूर्वत्रैकमात्रं प्रणवमुपासीनस्य मनुष्यलोकप्राप्तिं फलं (५) द्विमात्रमुपासीनस्यान्तरिक्षलोकप्राप्तिं च फलमभिधायानन्तरम् " यः पुनरेतं त्रिमात्रेण " इति त्रिमात्रं प्रणवमुपासीनस्य फलत्वेनोच्यमानब्रह्मलोकस्थपुरुषेक्षण (६) कर्मभूतश्चतुर्मुख एवेति विज्ञायते (७) । मनुष्यलोकान्तरिक्षलोकसा-

(१) ' जीवस्योप ' क०
(२) ' अदृष्टो द्रष्टेत्या ' ग०
(३) ' द्रष्टे ' ग०
(४) ' किं ' क०
(५) ' प्राप्तिफलं ' ग०
(६) ' लोकस्य पुरुषेक्षण ' ग० ' ब्रह्मलोकस्थपुरुष ईक्षण ' पा०
(७) ' ज्ञायते ' ग०

हृच्चयाद्ब्रह्मलोकोऽपि क्षेत्रज्ञलोक इति निश्चयात् ॥ रा-द्धान्तस्तु " परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते " इतीक्षतिकर्म-तया निर्दिष्टपरमपुरुष(१)विषये श्लोके " तमोंकारेणैवायने-नान्वेति विद्वान्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं च"इति निरुपाधि-कशान्तत्वामृतत्वादि(२)व्यपदेशात्परमात्मैवायमिति निश्चीयते। एवं परमात्मत्वे निश्चिते ब्रह्मलोकशब्दश्च तत्स्थानमेवाभि-दधातीत्यवगम्यते । तद्विषयोदाहृते च श्लोके " यत्तत्कवयो वेदयन्ति (३) । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः " इति (४) सूरिभिर्दृश्यत्ववचनं तदेव द्रढयति ॥ सू-त्रार्थस्तु–इक्षतिकर्म स परमात्मा । ध्यायतीक्षत्योरेकवि-षयत्वेन ध्यायतिकर्मापि स एवेत्यर्थः । व्यपदेशात् । तद्वि-षयतया " शान्तमजरममृतमभयं परं च " इति परमात्म-धर्माणां व्यपदेशात् ॥

(दहराधिकरणम् ।)

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १३ ॥

छान्दोग्ये " अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरी-कं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वा-व विजिज्ञासितव्यम् " इत्यत्र हृदयपुण्डरीकमध्यवर्त्तिदहरा-काशः श्रूयमाणः किं भूताकाश उत जीवोऽथ परमा-त्मेति संशयः ॥ प्रथमं तावद्भूताकाश इति युक्तमाश्र-यितुमिति पूर्वः पक्षः । (५) भूताकाशे प्रसिद्धिप्राचुर्यात् । आ-

(१) ' निर्दिष्ट पुरुष ' मु० (२) ' शान्तत्वादि ' ग०
(३) ' वेदयन्ते ' मु० (४) ' इत्येवमादिभिः ' मु०
(५) ' भूताकाशे ' इत्यतः प्राक् ' आकाशशब्दस्य ' इत्य-धिकं मुद्रिते ।

काशान्तर्वर्तिनोऽन्यस्यान्वेष्टव्यताप्रतीतेश्च ॥ राद्धान्तस्तु—"किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यम्" इति चोदिते(१)"यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः (२)" इत्यारभ्य "एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम्" इत्यन्तेन दहराकाशस्यातिमहत्त्वसर्वाश्रयत्वाजरत्वसत्यत्वाद्यभिधाय "अस्मिन्कामाः समाहिताः" इत्याकाशान्तर्वर्तिनोऽन्वेष्टव्याः कामा इति प्रतिपाद्य कोऽयं दहराकाशशब्दनिर्दिष्टः के तदाश्रयाः कामा इत्यपेक्षायां "एष आत्माऽपहत(३)पाप्मा" इत्यारभ्य "सत्यसंकल्पः" इत्यन्तेनाकाशशब्दनिर्दिष्ट आत्मा कामाश्चापहतपाप्मत्वादयस्तद्विशेषणभूता इति प्रतिपादयद्वाक्यमपहतपाप्मत्वादिविशिष्टमा(४)त्मानमाह । अत(५) उपक्रमे चान्वेष्टव्यतया प्रतिज्ञात आकाश आत्मा, एतद्विशेषणभूता अपहतपाप्मत्वादयः कामा इति ज्ञापयद्वाक्यमिदम् (६) "अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इत्युपसंहरति । अतोऽ(७)यं दहराकाशोऽपहतपाप्मत्वादिविशिष्टः परमात्मेति निश्चीयते । न भूताकाशादिरिति (८)॥ एवं तर्ह्यस्मिन्वाक्ये "अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय" इति प्रत्यगात्मनः प्रतीतेस्तस्य चोत्तरत्र प्रजापतिवाक्येऽपहतपाप्मत्वादिगुणकत्वावगमात्प्रत्य-

---

(१) 'चोदितो' ग०
(२) मुद्रिते 'तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इत्यंशो नास्ति ।
(३) 'एषोऽपहत' क०
(४) 'विशिष्टपरमा' मु०   (५) 'अतः' इति मुद्रिते नास्ति ।
(६) 'अत उपक्रमे "दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः" इति निर्दिष्ट आत्मा "तस्मिन्यदन्तः" इति कामाः "तदन्वेष्टव्यम्" इति च तदुभयमन्वेष्टव्यमिति ज्ञापयद्वाक्यम्' इति क०
(७) 'अत्रा' ग०   (८) 'काश इति' क०

गात्मैव दहराकाश इति पूर्वपक्षी मन्यते ॥ राद्धान्ती तु—प्रत्यगात्मा कर्मपरवशतया जागरितस्वप्नसुषुप्त्याद्यवस्थाभिस्तिरोहितापहतपाप्मत्वादिकः परमात्मानमुपसंपन्नस्तत्प्रसादादाविर्भूतगुणकः(१) प्रजापतिवाक्ये प्रतिपादितः, दहराकाशस्त्वतिरोहितनिरुपाधिकापहतपाप्मत्वादिकः प्रत्यगात्मन्यसंभावनीयजगद्विधरणसमस्तचिदचिद्वस्तुनियमनाद्यनन्तगुणकः प्रतिपन्न इति नायं प्रत्यगात्मा दहराकाशः, अपि तु परमात्मैवेति मन्यते ॥ सूत्रार्थस्तु—दहराकाशः परं ब्रह्म । उत्तरेभ्यो वाक्यगतेभ्योऽपहतपाप्मत्वादिपरमात्मासाधारणधर्मेभ्यो हेतुभ्यः ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १४ ॥

अस्मिन्दहराकाशे सर्वासां प्रजानां तम(२)जानतीनामहरहर्या गतिः श्रूयते, यश्च दहराकाशपरा(३)मर्शरूपैतच्छब्दसमानाधिकरणतया प्रयुक्तो ब्रह्मलोकशब्द(४)स्ताभ्यां दहराकाशः परं ब्रह्मेत्यवगम्यते " तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः " इति । तथाहि दृष्टं तथा ह्यन्यत्र परस्मिन्ब्रह्मण्येवं रूपं गमनं दृष्टं "एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपत्स्यामहे " इति " स त आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे " इति । तथा ब्रह्मलोकशब्दश्च परस्मिन्ब्रह्मणि (५) दृष्टः " एष ब्रह्मलोकः

(१) 'गुणः' क०
(२) 'प्रजानाम' मु०
(३) 'दहराकाशाव" मु०
(४) 'ब्रह्मशब्दः' क०
(५) 'परस्मिन्ब्रह्मण्येव' मु०

सम्राडिति होवाच " इति । लिङ्गं च मा भूदन्यत्र दर्शनम् । अस्मिन्प्रकरणे सर्वासां प्रजानां श्रूयमाणमहरहर्गमनं ब्रह्म-लोकशब्दश्च दहराकाशस्य परमात्मत्वे पर्याप्तं लिङ्गम्। चशब्दोऽ-वधारणे । एतदेव पर्याप्तमित्यर्थः ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १५ ॥

अस्य धृत्याख्यस्य परमात्मनो महिम्नोऽस्मिन्दहराकाश उपलब्धेरयं परमात्मा । धृतिर्जगद्विधरणं परमात्मनो महिमेत्यन्यत्रावगम्यते " एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय " इति । स चास्मिन्द(१)हराकाश उपलभ्यते " अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय " इति ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १६ ॥

" को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते " इत्यादिष्वाकाशशब्दस्य परस्मिन्ब्रह्मणि प्रसिद्धेराकाशशब्द एव परमात्मधर्मविशेषितो भूताकाशशङ्कां निवर्तयतीत्यर्थः ॥

इतरपरमर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ॥ १७ ॥

परमात्मन इतरो जीवः । " अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय " इति जीवस्य परामर्शात्स एव दहराकाश इति चेत्तन्न (२) । पूर्वोक्तानां गुणानां तस्मिन्नसंभवात् ॥

---

(१) ' स च द ' क०   (२) ' चेन्न ' म०

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १८ ॥

उत्तरात्प्रजापतिवाक्यादपहतपाप्मत्वादिगुणको जीवोऽवगम्यत इति चेत्तन्न (१)। जागरिताद्यवस्थाभिरनादिकालप्रवृत्ताभिः पुण्यपापरूपकर्म(२)मूलाभिस्तिरोहितगुणकः परब्रह्मोपासनजनिततदुपसंपत्त्याविर्भूतस्वरूपोऽसौ जीवस्तत्र प्रजापतिवाक्येऽपहतपाप्मत्वादिगुणकः कीर्तितः। दहराकाशस्त्वतिरोहितस्वरूपापहतपाप्मत्वादिगुणक इत्यतोऽस्मिन्दहराकाशे न जीवाशङ्का ॥

दहरवाक्ये जीवपरामर्शः किमर्थमिति चेत्तत्राह—

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ १९ ॥

" अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते " इति परज्योतिःस्वरूपदहराकाशोपसंपत्त्याऽस्य जीवस्याऽनृततिरोहित(३)स्वरूपस्य स्वरूपाविर्भावो भवतीति दहराकाशस्य जगद्विधरणादिवज्जीवस्वरूपाविर्भावापादनरूपसंपद्विशेषप्रतिपादनार्थो जीवपरामर्शः ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २० ॥

" दहरोऽस्मिन् " इत्यल्पपरिमाणश्रुतिराराग्रोपमितस्य जीवस्यैवोपपद्यते न तु सर्वस्माज्ज्यायसो ब्रह्मण इति चेत्तत्र यदुत्तरं वक्तव्यं तत्पूर्वमेवोक्तमिति(४) " निचाय्यत्वादेवं व्योमवत् " इत्यनेन ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २१ ॥

अनुकृतिरनुकारः। तस्य परमात्मनोऽनुकाराद्धि जीवस्या-

(१) ' चेन्न ' ग०
(२) ' पुण्यपापकर्म ' ग०
(३) ' जीवस्यातिरोहित ' ग०
(४) ' इति ' कारो मुद्रिते नास्ति।

विर्भूतस्वरूपस्यापहतपाप्मत्वादिगुणकत्वम् । अनुकर्तुर्जीवादनुकार्यः परब्रह्मभूतो दहराकाशोऽर्थान्तरभूत एव । तदनुकारश्च तत्साम्यापत्तिः । श्रूयते च (१)" यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्, तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति " इति ॥

अपि स्मर्यते ॥ २२ ॥

स्मर्यते च तदुपासनात्तत्साम्यापत्तिरूपानुकृतिर्जीवस्य—
" इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च " इति ॥

(प्रमिताधिकरणम् ।)

शब्दादेव प्रमितः ॥ २३ ॥

कठवल्लीष्वाम्नायते " अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति, ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते, एतद्वै तत् " उत्तरत्र " अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः " तथोपरिष्टात् "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः" इति । अत्राङ्गुष्ठप्रमितो जीवात्मोत (२) परमात्मेति संशयः ॥ जीवात्मेति पूर्वः पक्षः । अन्यत्र स्पष्टजीवभावे (३) पुरुषेऽङ्गुष्ठ प्रमितत्वश्रुतेः (४) "प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिरङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः " इति ॥ राद्धान्तस्तु—तत्र " स्वकर्मभिः " इति जीवभावनिश्चयवदत्रापि " ईशानो भूतभव्यस्य"

(१) ' तत्साम्यापत्तिः श्रूयते ' मु०
(२) ' जीवो वोत ' क०
(३) ' अन्यत्र स्वीकृतस्पष्टजीवभावे' मु०
(४) 'त्वं श्रूयते ' ग०

इतीशितृत्वदर्शनात् परमात्मैवेति ॥ सूत्रार्थस्तु—शब्दादेव प्रमितः । अङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मैव । ईशानो भूतभव्यस्येति परमात्मवाचिशब्दात् ॥

कथमनवच्छिन्नस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठप्रमितत्व(१)मित्याशङ्क्याह—

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २४ ॥

उपासनार्थमुपासकहृदये वर्त्तमानत्वादुपासकहृदयस्याङ्गुष्ठमात्रत्वात् तदपेक्षयेदमङ्गुष्ठप्रमितत्वम् । मनुष्याणामेवोपासकत्वसंभावनया मनुष्यानधिकृत्य प्रवृत्तत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदया(२)पेक्षयेदमुक्तम् । स्थितं तावदुत्तरत्र समापयिष्यते ॥

(देवताऽधिकरणम् ।)

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २५ ॥

मनुष्याधिकारं ब्रह्मोपासनशास्त्रमित्युक्ते तत्प्रसङ्गेन देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति नेति चिन्त्यते ॥ न देवादीनामधिकारोऽस्तीति(३) पूर्वः पक्षः । परिनिष्पन्ने ब्रह्मणि शब्दस्य प्रामाण्यसंभवेऽपि देवादीनां विग्रहादिमत्त्वे प्रमाणाभावात् मन्त्रार्थवादाना(४)मपि विधिशेषतया विग्रहादिसद्भावपरत्वाभावाच्च विग्रहवन्निर्वर्त्याहरहरनुष्ठीयमानविवेकादिसाधनसप्तकसंस्कृतमनोनिष्पाद्योपासननिर्वृत्तौ तेषां सामर्थ्याभावात् ॥ राद्धान्तस्तु—जगत्सृष्टिप्रकरणेषु नामरूपव्या-

(१) 'नोऽवच्छिन्नत्व' ग० (२) 'स्यस्य हृद्य' क०
(३) 'देवादीनामधिकारो नास्तीति' क०
(४) 'वादादीना' ग०

करणश्चैव देवादीनां विग्रहवत्वं (१) सिद्ध्यति । देवादीनां देहेन्द्रियादिकरणमेव हि नामरूपव्याकरणम् । मन्त्रार्थवादयोश्च तदुलब्धेस्तयोरनुष्ठेयप्रकाशनस्तुतिपरत्वेऽपि तदुपपत्तये तत्सद्भावे प्रामाण्याद्देवादीनां विग्रहादिमत्वसिद्धिः । न हि विग्रहादिमत्तया स्तुतिः प्रकाशनं च तदभावे संभवति । अतः सामर्थ्यसंभवादस्त्येवाधिकारः ॥ सूत्रार्थस्तु-तदुपर्यपि तेभ्यो मनुष्येभ्य उपरिवर्त्तमानानां देवादीनामप्यधिकारोऽस्ति । यद्वा तद्ब्रह्मोपासनमुपरि देवादिष्वपि संभवति । (२) तेषामपि ब्रह्मस्वरूपतदुपासनप्रकारज्ञानतदर्थित्वतदुपासन(३)सामर्थ्यसंभवात् । पूर्वोपार्जितज्ञानाविस्मरणात् ज्ञानसंभवः । तापत्रयाभिहतिपूर्वकब्रह्मगुणज्ञानाच्चार्थित्वसंभवः । सृष्टिवाक्यमन्त्रार्थवादेषु विग्रहादिमत्व(४)दर्शनात्सामर्थ्यसंभवश्चेति भगवान्बादरायणो मन्यते ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २६ ॥

कर्मणि यागादौ विग्रहवत्त्वे सत्येकस्य युगपदनेकयागेषु सान्निधानानुपपत्तेर्विरोधः प्रसज्यत इति चेत्तन्न । शक्तिमतां सौभरिप्रभृतीनां युगपदनेकशरीरप्रतिपत्तिदर्शनात् ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २७ ॥

विरोध इति वर्त्तते । मा भूत्कर्मणि विरोधः, शब्दे तु

(१) ' विग्रहादिमत्त्वं ' मु०

(२) ' यद्वा ' इत्यादिपङ्क्तिः ग० पुस्तके नास्ति । क० पुस्तके तु ' सूत्रार्थस्तु ' इत्यनन्तरं ' तद्ब्रह्मोपासन ' मित्यादिग्रन्थ एवास्ति ।

(३) ' दान ' मु० (४) ' विग्रहवत्त्वादि ' मु०

वैदिके विरोधः प्रसज्यते, विग्रहवत्त्वे हि तेषां सावयवत्वेनोत्पत्तिविनाशयोगादुत्पत्तेः प्राग्विनाशादूर्ध्वं च वैदिकानामिन्द्रादिशब्दानामर्थशून्यत्वमनित्यत्वं वा स्यादिति चेत्तन्न । अतः प्रभवात् । अतो वैदिकादेव शब्दादिन्द्रादेः प्रभवात् । पूर्वपूर्वेन्द्रादौ विनष्टे वैदिकादिन्द्राद्याकृतिविशेषवाचिनः शब्दादिन्द्राद्याकृतिविशेषं स्मृत्वा तदाकारमपरमिन्द्रादिकं सृजति प्रजापतिरिति वैदिकशब्दस्य न कश्चिद्विरोधः । न हि देवदत्तादिवदिन्द्रादिशब्दा व्यक्तिविशेषसंकेतपूर्वकाः प्रवृत्ताः । अपि तु गवादिशब्दवदाकृतिविशेषवाचिन इति तेषामपि नित्य एव वाच्यवाचकभावः । वैदिकादिन्द्रादिशब्दात्तदर्थविशेषं स्मृत्वा कुलालादिरिव घटादिकं प्रजापतिः सृजतीति कुतोऽवगम्यते । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । श्रुतिस्तावत् "वेदेन रूपे (१) व्याकरोत्सता सती प्रजापतिः" । तथा "स भूरिति व्याहरत्स भूमिमसृजत" इत्यादिका । स्मृतिरपि–

"सर्वेषां च स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥
नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ॥"

इत्यादिका ॥

अत एव च नित्यत्वं ॥ २८ ॥

यतः प्रजापतिर्वैदिकाच्छब्दादर्थाकारं स्मृत्वा तदाकारं सर्वं सृजत्यतश्च वसिष्ठविश्वामित्रादीनां मन्त्रसूक्तादिकृत्त्वेऽपि मन्त्रादिमयस्य वेदस्य नित्यत्वं तिष्ठत्येव । प्रजापतिर्हि

(१) 'नामरूपे' ग०

नैमित्तिकप्रलयानन्तरं "मन्त्रकृतो वृणीते । विश्वामित्रस्य सूक्तं भवति" इत्यादिवेदशब्देभ्योऽनधीतमन्त्रादिदर्शनशक्तवसिष्ठाद्याकृतिविशेषं स्मृत्वा वसिष्ठत्वादिपदप्राप्तयेऽनुष्ठितकर्मविशेषांश्चानुस्मृत्य तदाकारां(१)स्तावद्वसिष्ठादीन्सृजति । ते चानधीत्यैव वेदैकदेशभूतमन्त्रादीन्स्वरतो वर्णतश्चास्खलितान्पठन्ति । तदेषां मन्त्रादिकृत्त्वेऽपि वेदस्य नित्यत्वमुपपद्यते ॥

प्रजापतिप्रभृतिषु सर्वेषु तत्त्वेष्वव्याकृतपर्यन्तेष्वव्याकृतपरिणामरूपेषु (२) शब्दमयेषु च वेदेषु विनष्टेष्वव्याकृतसृष्ट्यावृत्तौ कथं वेदस्य नित्यत्वमित्यत आह–

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ २९ ॥

प्राकृत(३)सृष्ट्यावृत्तावपि सृज्यानां समाननामरूपत्वादेव न कश्चिद्विरोधः । आदिसर्गेऽपि हि परमपुरुषः पूर्वसंस्थानं जगत्स्मरंस्तथैव सृजति, वेदांश्च पूर्वानुपूर्वीविशिष्टानाविष्कृत्य हिरण्यगर्भाय ददाति । पूर्वसंस्थानमेव जगत्सृजतीति कथमवगम्यते । दर्शनात्स्मृतेश्च । दर्शनं श्रुतिः "अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी, सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्, दिवञ्च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुवः" इति "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति च । स्मृतिरपि–

"यथर्तुष्वृतु(४)लिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥" इति ।

---

(१) 'तदाकारविशेषां' मु० (२) 'परिणामरूप' ग०
(३) 'अव्याकृत' मु० (४) 'यथा तु ऋतु' ग०

इति। एतदेव वेदस्य नित्यत्वं यत्पूर्वपूर्वोच्चारणक्रमविशेषं स्मृत्वा तेनैव क्रमेणोच्चार्यत्वम्। परमपुरुषोऽपि स्वस्वरूपस्वाराधनतत्फलयाथात्म्यावबोधि वेदं स्वस्वरूपवन्नित्यमेव पूर्वानुपूर्वीविशिष्टं स्मृत्वाऽऽ(१)विष्करोति। अतो देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारे न कश्चिद्विरोधः॥

(मध्वधिकरणम्।)

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३० ॥

छन्दोग्ये "असौ वा आदित्यो देव मधु" इत्युपक्रम्य "तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्ति" इत्युक्त्वा "स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति" इत्यादिना ऋग्यजुःसामादिवेदोदितकर्मसंपाद्य रसाधारतया मधुमयस्यादित्यस्य पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वाशान्वसुरुद्रादित्यमरुत्साध्यनाम्नां देवगणानां भोग्यत्वेनाभिधाय तैर्भुज्यमानाकारेणादित्यंशानुपास्यानुपदिश्य तानेवादित्यांशांस्तथाभूतान्प्राप्यानुपदिशति। एवमादिषूपासनेषु वस्वादित्यादीना(२)मधिकारोऽस्ति नेति संशयः॥ नास्त्यधिकार इति पूर्वः पक्षः। वस्वादीनामुपास्यान्तर्गतत्वेन कर्मकर्तृभावविरोधात्। प्राप्यस्य वसुत्वादेः प्राप्तत्वाच्च॥ राद्धान्तस्तु—ब्रह्मण एव तदवस्थस्योपास्यत्वाद्वस्वादीनां सतां स्वावस्थब्रह्मानुसन्धानाविरोधात्कल्पान्तरे वसुत्वादेः प्राप्यत्वाविरोधाच्च वस्वादीनामप्यधिकारः संभवतीति॥ सूत्रार्थस्तु—मधुविद्यादिषु वस्वादीनामनधिकारं जैमिनिर्मन्यते। असंभवात् वस्वादीनामेवोपास्यानामुपासकत्वासंभवात्। वसुत्वादेः प्राप्तत्वादेव प्राप्यत्वासंभवाच्च॥

(१) 'विशिष्टमा' ग०
(२) 'वस्वित्यादीना' ग०

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३१ ॥

"तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" इति ज्योतिषि परस्मिन्ब्रह्मणि देवमनुष्ययोरधिकारसाधारण्ये सत्यपि ज्योतिषां ज्योतिः परं ब्रह्म देवा उपासत इति विशेषवचनं वस्वादीनां कर्मकर्तृभावविरोधात्तेषु तेषामनधिकारं द्योतयति । देवा इति सामान्यवचनं च वस्वादिविशेषविषयमित्यवगम्यते । अन्येषामविरोधात् ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । वस्वादीनां मधुविद्यादिष्वधिकारसद्भावं भगवान्बादरायणो मन्यते । अस्ति हि वस्वादीनामेवोपास्यत्वं प्राप्यत्वं च । इदानीं वसू(१)नामेव सतां कल्पान्तरे वसुत्वस्य प्राप्यत्वसंभवात् प्राप्यत्वं संभवति (२) । स्वात्मनां ब्रह्मभावानुसन्धानसंभवादुपास्यत्वं च संभवति । "य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद" इति हि कृत्स्नाया मधुविद्याया ब्रह्मविद्यात्वमवगम्यन्ते ॥

(अपशूद्राधिकरणम् ।)

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३३ ॥

ब्रह्मविद्यायां शूद्रस्याप्यधिकारोऽस्ति नेति संशयः ॥ अस्तीति पूर्वः पक्षः । अर्थित्वसामर्थ्यसंभवात् । शूद्रस्यानग्निविद्यत्वेऽपि मनोवृत्तिमात्र(३)त्वादुपासनस्य संभवति हि सामर्थ्यम् । ब्रह्मस्वरूपतदुपासनप्रकारज्ञानं चेतिहासपुराणश्र-

(१) 'वस्वादीना' ग०

(२) 'प्राप्यत्वं संभवति' इत्यंशः क० पुस्तके नास्ति ।

(३) 'मनोमात्रनिर्वर्त्य' ग०

वणादेव निष्पद्यते । अस्ति हि शूद्रस्यापीतिहासपुराणश्रवणानुज्ञा " श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः " इति । तथा तत्रैव विदुरादीनां ब्रह्मनिष्ठत्वं दृश्यते । उपनिषत्स्वपि " आजहारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनालापयिष्यथाः " इति शूद्रशब्देनामन्त्र्य (१) ब्रह्मविद्योपदेशदर्शनाच्छूद्रस्याप्यधिकारः सूच्यते ॥ राद्धान्तस्तु–उपासनस्य मनोवृत्तिमात्रत्वेऽप्यनधीतवेदस्य शूद्रस्योपासनोपायभूतज्ञानासंभवान्न सामर्थ्यसंभवः । कर्मविधिवदुपासनविधयोऽपि त्रैवर्णिकविषयाध्ययनगृहीतस्वाध्यायोत्पन्नज्ञानमेवोपासनोपायतया स्वीकुर्वते । इतिहासाद्यपि स्वाध्यायसिद्धमेव ज्ञानमुपबृंहयतीति ततोऽपि नास्य ज्ञानलाभः । श्रवणानुज्ञा तु पापक्षयादिफला । विदुरादीनां तु भवान्तरवासनया ज्ञानलाभाद्ब्रह्मनिष्ठत्वम् । शूद्रेत्यामन्त्रणमपि न चतुर्थवर्णत्वेन, अपि तु ब्रह्मविद्यावैकल्याच्छुगस्य संजातेति। अतो न शूद्रस्याधिकारः॥ सूत्रार्थस्तु–ब्रह्मविद्यावैकल्येन हंसोक्तानादरवाक्यश्रवणात्तदैवाचार्यं प्रत्याद्रवणाच्चाचार्येणास्य शुश्रूषोर्विद्याऽलाभकृता शुक्सूच्यते । हिशब्दो हेतौ। यस्मादस्य शुक्सूच्यतेऽतः शोचनाच्छूद्र इति कृत्वाऽऽचार्यो रैक्कः जानश्रुतिं शूद्रेत्यामन्त्रयते, न जातियोगेनेत्यर्थः ॥

क्षत्रियत्वगतेश्च ॥ ३४ ॥

अस्य शुश्रूषोः क्षत्रियत्वावगतेश्च न जातियोगेन शूद्रेत्यामन्त्रणम् । प्रकरणोपक्रमे (२) हि " बहुदायी " इत्यादिना दानपतित्व(३)बहुतरपकान्नप्रदायित्वक्षत्तृप्रेषणबहुग्रामप्रदानैरस्य

(१) ' आमन्त्र्ये ' ग०
(२) ' प्रकरणप्रक्रमे ' मु०
(३) ' दानवत्त्व ' क०

जानश्रुतेः शुश्रूषोः क्षत्रियत्वं प्रतीतम् ॥

उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

उपरिष्टाच्चास्यां विद्यायां(१) ब्राह्मणक्षत्रिययोरेवान्वयो दृश्यते "अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च" इत्यादौ । अभिप्रतारी हि चैत्ररथः क्षत्रियः । अभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं क्षत्रियत्वं च कापेयसाहचर्याल्लिङ्गादवगम्यते। प्रकरणान्तरे हि कापेयसहचारिणश्चैत्ररथत्वं क्षत्रियत्वं चावगतं "एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन्" इति "तस्माच्चैत्ररथो नामैकः क्षत्रपतिरजायत" इति च। अतोऽस्यां विद्यायामन्वितो ब्राह्मणादितरो जानश्रुतिरपि क्षत्रियो भवितुमर्हति ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

विद्योपदेशे "उपत्वा नेष्ये" इत्युपनयनसंस्कारपरामर्शाच्छूद्रस्य तदभाववचनाच्च नाधिकारः। "न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति" इति हि निषिध्यते ॥

तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

"नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहर" इति शुश्रूषोर्जाबालेः शूद्रत्वाभावनिश्चय एवोपदेशप्रवृत्तेर्नाधिकारः शूद्रस्य (२) ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् ॥ ३८ ॥

शूद्रस्य श्रवणाध्ययनादीनि हि प्रतिषिध्यन्ते "तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्" इति । अनुपशृण्वतो नाध्ययनादि संभवति ॥

---

(१) 'ब्रह्मविद्यायाम्' ग० (२) 'शूद्रस्य' इति मुद्रिते नास्ति।

स्मृतेश्च ॥ ३९ ॥

स्मर्यते च शूद्रस्य वेदश्रवणादौ दण्डः "अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमुदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः" इति ॥

(प्रमिताधिकरणशेषः ।)

प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतं परिसमापयति(१)—

कम्पनात् ॥ ४० ॥

अङ्गुष्ठप्रमितप्रकरणमध्ये " यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम्, महद्भयं वज्रमुद्यतम्—भयादस्याग्निस्तपति " इत्यादौ प्राणशब्दनिर्दिष्टाङ्गुष्ठप्रमितजनितभयनिमित्ता(२)दग्निवायुसूर्यप्रभृतिकृत्स्नजगत्कम्पनाच्छ्रूयमाणादङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मैवेति निश्चीयते ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४१ ॥

अस्मिन्नेव प्रकरणे तत्संबन्धितया " न तत्र सूर्यो भाति" इत्यारभ्य " तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति सर्वेषां छादकस्यानवधिकातिशयस्य भाःशब्दाभिहितस्य ब्रह्मभूतस्य परस्य ज्योतिषो (३) दर्शनाच्चाङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मा ॥

(अर्थान्तरत्वाधिकरणम् ।)

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४२ ॥

छान्दोग्ये श्रूयते " आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा" इति। अत्राकाशशब्दनिर्दिष्टः

(१) 'समापयति' ग० (२) 'जनितभया' क०
(३) 'शब्दाभिहितस्य ज्योतिषो' क०

किं मुक्तात्मा उत परमात्मेति संशयः ॥ मुक्त इति पूर्वः पक्षः । " धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि "इति मुक्तस्यानन्तरप्रकृतत्वात् ॥ राद्धान्तस्तु—" नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा "इति स्वयमस्पृष्टनामरूपतया नामरूपयोर्निर्वोढृत्वेन श्रूयमाणोऽयमाकाशो बद्धमुक्तोभयावस्थात्प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वात्परमात्मैव ॥ सूत्रार्थस्तु—आकाशः परमात्मा । अस्य नामरूपयोर्निर्वोढृत्वतदस्पर्शलक्षणार्थान्तरत्वव्यपदेशात् । प्रत्यगात्मनो ह्यर्थान्तरभूत एव नामरूपयोर्निर्वोढा । बद्धावस्थ(१)स्तावन्नामरूपाभ्यां स्पृष्टस्तत्परवशश्चेति न निर्वोढा । मुक्तस्यापि जगद्व्यापाररहितत्वान्न निर्वोढृत्वम् । आदिशब्देन निरुपाधिकब्रह्मत्वामृतत्वात्मत्वादीनि (२) गृह्यन्ते । तानि निरुपाधिकानि मुक्तस्यापि न संभवन्ति ॥

तत्त्वमस्यादिनैक्यव्यपदेशात् "नेह नानाऽस्ति" इति भेदप्रतिषेधाच्च न प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः परमात्मेत्याशङ्कयाह—

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४३ ॥

व्यपदेशादिति वर्त्तते । " प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः । प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढः " इति सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्लुप्तसकलविशेषज्ञानात्प्रत्यगात्मनस्तदानीमेव सर्वज्ञतया भेदेन व्यपदेशात्प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूत एव परमात्मा ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४४ ॥

परिष्वञ्जके प्राज्ञे श्रूयमाणेभ्यः पत्यादिशब्देभ्यश्चायं प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः (३) । " सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य वशी

---

(१) ' बद्ध ' ग० (२) ' त्मत्वानि ' क०
(३) ' अर्थान्तरभूतः परमात्मा ' मु०

सर्वस्येशानः ” इत्यादावैक्योपदेशभेदप्रतिषेधौ तु ब्रह्मकार्यत्वनिबन्धनाविति “ तज्जलानिति । सर्वं खल्विदं ब्रह्म ” इत्यादिश्रुतिभिरेव व्यक्तौ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे
प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

(आनुमानिकाधिकरणम्)

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

कठवल्लीषु “ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः, मनसस्तु (१) परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः, महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः, पुरुषान्न परं किं चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ” इत्यत्र किं सांख्योक्तप्रधानामव्यक्तशब्दाभिधेयमुत नेति संशयः ॥ प्रधानमिति पूर्वः पक्षः । “ महतः परमव्यक्तम् ”इत्यादिना तत्तन्त्रप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानात् “ पुरुषान्न परं किं चित् ” इति पञ्चविंशकपुरुषातिरिक्ततत्त्वनिषेधाच्च ॥ राद्धान्तस्तु–नाव्यक्तशब्देन प्रधानमिह गृह्यते । पूर्वत्र “आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ” इत्यादिनोपासननिर्वृत्तये वश्येन्द्रियत्वापादनाय य आत्म(२)शरीरबुद्धिमनइन्द्रियविषया रथिरथसारथिप्रग्रहहयगोचरत्वेन रूपितास्तेषु वशीकार्यत्वे पराः “ इन्द्रियेभ्यः परा ” इत्यादिनोच्यते । तत्र चेन्द्रियाद्यः स्व-

---

(१) ‘ मनसश्च ’ मु०
(२) ‘ ना आत्म ’ क० ‘ नायात्मं ’ ग०

स्त्वशब्देनैव गृह्यन्ते। रथत्वेन रूपितं शरीरमिहाव्यक्तपरिणामत्वे-नाव्यक्तशब्देन गृह्यत इति नेह तत्तन्त्रप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञागन्धः । "अव्यक्तात्पुरुषः परः"इति च न पञ्चविंशकः। अपि तु प्राप्यः परमात्मा सर्वान्तर्यामितयो(१)पासनस्याप्युपायभूत इति स इह वशीकार्यकाष्ठात्वेन "पुरुषान्न परं किं चित्" इत्युक्तः ॥ सूत्रार्थस्तु—एकेषां कठानां शाखायामानुमानिकं प्रधानं जगत्कारणत्वेन "महतः परमव्यक्तम्" इत्याम्नायत इति चेत्तन्न । अव्यक्तशब्देन शरीराख्यरूपकविन्यस्तगृहीतेः । पूर्वत्रात्मादिषु रथिरथादिरूपकविन्यस्तेषु रथत्वेन रूपितस्य शरीरस्यात्राव्यक्तशब्देन गृहीतेरित्यर्थः । अतो वशीकार्यत्वे परा इहोच्यन्ते । दर्शयिति चैनमर्थमस्मिन्वाक्यविशेष इन्द्रियादीनां नियमनप्रकारं प्रतिपादयन् "यच्छेद्वाङ्मनसी" इत्यादिः (२) ॥

कथमव्यक्तशब्दस्य शरीरं वाच्यं भवतीत्याशङ्क्याह—

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

तुशब्दोऽवधारणे । सूक्ष्ममव्यक्तमेवावस्थान्तरापन्नं शरीरं भवति तदवस्थस्यैव कार्यार्हत्वात् (३) ॥

यदि रूपकविन्यस्ता आत्मादय एव वशीकार्यत्वे पराः "इन्द्रियेभ्यः पराः" इत्यादिना गृह्यन्ते तर्हि "अव्यक्तात्पुरुषः परः, पुरुषान्न पर किं चित्" इति पुरुषग्रहणं किमर्थमित्यत आह—

(१) 'अन्तर्यामितयो' मु०
(२) 'दर्शयति च तदेव श्रुतिः "यच्छेद्वाङ्मनसी" इत्यादिना' इति क०
(३) 'कार्यतार्हत्वात्' ग०

तधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अन्तर्यामिरूपेणावस्थितपुरुषाधीनत्वादात्मादिकं सर्वं रथित्वादिना रूपितमर्थवत्प्रयोजनवद्भवतीत्यतः उपासननिर्वृत्तौ वशीकार्यकाष्ठा परमपुरुष इति तदर्थमिह रूपकविन्यस्तेषु गृह्यमाणेषु परस्य पुरुषस्य(१) ग्रहणम् । उपासननिर्वृत्त्युपायकाष्ठा पुरुषः प्राप्यश्चेति "पुरुषान्न परं किं चित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इत्युक्तम् ॥ भाष्यप्रक्रियया वा नेयमिदं सूत्रम् । परमपुरुषशरीरतया तदधीनत्वाद्भूतसूक्ष्ममव्याकृतमर्थवदिति तदिहाव्यक्तशब्देन गृह्यते । नात्राह्मात्मकं स्वनिष्ठं तन्त्रसिद्धमिति ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

यदि तन्त्रप्रक्रियेहाभिप्रेता तदाव्यक्तस्यापि ज्ञेयत्वं वक्तव्यम् । "व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्" इति हि तत्प्रक्रिया । न ह्यव्यक्तमिह ज्ञेयत्वेनोक्तम् । अतश्चात्र न तन्त्रप्रक्रियागन्धः ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

"अशब्दमस्पर्शम्" इत्युपक्रम्य "महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" इति प्रधानस्य ज्ञेयत्वमनन्तरमेव वदतीयं श्रुतिरिति चेत् । तन्न । "अशब्दमस्पर्शम्" इत्यादिना प्राज्ञः परमपुरुष एव ह्यत्रोच्यते "सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् । एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते" इति प्राज्ञस्यैव प्रकृतत्वात् ॥

---

(१) 'तदर्थमिह विन्यस्तेषु गृह्यमाणेषु पुरुषस्यापि' क०

त्रयाणामेवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

अस्मिन्प्रकरणे "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये" इत्यारभ्यासमाप्तेरुपास्यो(१)पासनोपासकानां त्रयाणामेव ज्ञेयत्वेनोपन्यासः प्रश्नश्च दृश्यते। न प्रधानादेस्तान्त्रिकस्यापि। अतश्च न प्रधानमिह ज्ञेयत्वेनोक्तम्॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

यथा "बुद्धेरात्मा महान्परः" इत्यात्मशब्दसामानाधिकरण्यान्महच्छब्देन न तान्त्रिकं महत्तत्त्वं गृह्यते एवमव्यक्तशब्देनापि न तान्त्रिकं प्रधानम्॥

(चमसाधिकरणम्।)

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

श्वेताश्वतरे "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः, अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" इत्यत्र किमजाशब्देन तन्त्रसिद्धा प्रकृतिरभिधीयत उत ब्रह्मात्मिकेति संशयः॥ तन्त्रसिद्धेति पूर्वः पक्षः। "अजामेकाम्" इत्यस्या अकार्यत्वप्रतीतेर्बह्वीनां प्रजानां स्वातन्त्र्येण कारणत्वश्रवणाच्च॥ राद्धान्तस्तु—न तन्त्रसिद्धायाः प्रकृतेरत्र ग्रहणम्। जननविरहश्रवणमात्रेण तन्त्रसिद्धायाः(२) प्रतीतिनियमाभावात्। न हि यौगिकानां शब्दानामर्थप्रकरणादिभिर्विशेषव्यवस्थापकैर्विना विशेषे वृत्तिनियमसंभवः(३)। न चास्याः स्वातन्त्र्येण सृष्टिहेतुत्वमिह प्रती-

---

(१) 'परमपुरुषो' मु० ग० (२) 'सिद्धायाः प्रकृतेः' मु०
(३) 'नियमसद्भावः' ग०

तम्। अपि तु सृष्टिहेतुत्वमात्रम्। तद्ब्रह्मात्मिकायाश्च न विरुद्धम्। अत्र तु ब्रह्मात्मिकाया एव शाखान्तरसिद्धाया एतत्स्वरूपमन्त्रोदितायाः प्रत्यभिज्ञानात्सैवेति निश्चीयते ॥ सूत्रार्थस्तु—नायमजाशब्दस्तन्त्रसिद्धप्रधानविषयः। कुतः। चमसवदविशेषात्। "अर्वाग्बिलश्चमसः" इति मन्त्रे भक्षण(१)साधनत्वयोगेन प्रवृत्तस्य चमसशब्दस्य शिरसि वृत्तौ "यथेदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमसः" इति वाक्यशेषे विशेषो दृश्यते तथा "अजामेकाम्" इत्यजाशब्दस्य तन्त्रसिद्धप्रधाने प्रवृत्तौ विशेषाभावान्न तद्ग्रहणं न्याय्यम् ॥

अस्ति तु ब्रह्मात्मिकाया एव ग्रहणे विशेष इत्याह—

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

ज्योतिर्ब्रह्म यस्या उपक्रमः कारणं सा ज्योतिरुपक्रमा। तुशब्दोऽवधारणे। ब्रह्मकारणिकैवैषाऽजा। तथा ह्यधीयत एके। यथा रूपोऽयमजायाः प्रतिपादको मन्त्रस्तथारूपमेव मन्त्रं ब्रह्मात्मिकायास्तस्याः प्रतिपादकमधीयत एके शाखिनः। "अणोरणीयान्महतो महीयान्" इत्यादिना ब्रह्म प्रतिपाद्य "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः सप्तजिह्वाः, सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त, अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे" इत्यादिना ब्रह्मण उत्पन्नत्वेन ब्रह्मात्मकतया सर्वानुसंधानविधानसमये "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम्" इति प्रतिपाद्यमाना ब्रह्मात्मिकैवेति तत्प्रत्यभिज्ञानादिहाप्यजा ब्रह्मात्मिकैवेति निश्चीयते ॥

(१) 'चमन' मु०

अजात्वं ज्योतिरुपक्रमात्वं च कथमुपपद्यत इत्यत आह—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

कल्पना सृष्टिः । " सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् " इत्यादिदर्शनात् । " अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् " इति हि सृष्टिरिहोपदिश्यते । प्रलयवेलायामेषा प्रकृतिः परमपुरुषाश्रया कारणावस्थाऽतिसूक्ष्मावयवा(१) शक्तिरूपेणावतिष्ठते । तदवस्थाऽभिप्रायेणास्या अजात्वम् । सृष्टिवेलायां पुनस्तच्छरीराद्ब्रह्मणः स्थूलावस्था जायते । तदवस्था ज्योतिरूपक्रमेति न कश्चिद्विरोधः । मध्वादिवत् यथादित्यस्यैकस्यैव कार्यावस्थायाम् "असौ वा आदित्यो देवमधु " इति वस्वादिभोग्यरसाधारतया मधुत्वं तस्यैव " अथ तत ऊर्ध्वमुदेता नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता" इत्यादिना नामरूपप्रहाणेन कारणावस्थायां सूक्ष्मस्यैकस्यैवावस्थानं न विरुध्यते तद्वत् ॥

(संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ।)

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

वाजसनेयके "यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः, तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् " इत्यत्र किं सांख्योक्तानि पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रतिपाद्यन्त उत नेति संशयः ॥ तान्येवेति पूर्वः पक्षः । "पञ्च पञ्चजनाः" इति पञ्चसंख्याविशिष्टाः पञ्चजनाः पञ्चविंशतिः संपद्यन्ते । कथम् । पञ्चजना इति

(१) ' अतिसूक्ष्मा ' ग०

समाहारविषयोऽयं समासः पञ्चपूल्य इतिवत् । पञ्चभिर्जनैरारब्धः समूहः पञ्चजनः । पञ्चजनीत्यर्थः । लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । पञ्चजना इति बहुवचनात्समूहबहुत्वं चावगम्यते । ते च कतीत्यपेक्षायां पञ्च पञ्चजना इति पञ्चशब्दविशेषिताः पञ्चजनसमूहा इति पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि भवन्ति । मोक्षाधिकारात्तान्त्रिकाण्येवेति निश्चीयन्ते । एवं निश्चिते सति " तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् " इति पञ्चविंशकमात्मानं ब्रह्मभूतं विद्वानमृतो भवतीति ॥ राद्धान्तस्तु—"यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः " इति यच्छब्दनिर्दिष्टब्रह्माधारत्वादाधेयानां (१) तत्त्वानां ब्रह्मात्मकत्वमवगम्यते । यच्छब्दनिर्दिष्टं च " तमेव मन्य आत्मानम् " इति तच्छब्देन परामृश्य "ब्रह्मामृतोऽमृतम्" इति निर्देशाद्ब्रह्मेति निश्चीयते । अतो न तान्त्रिकप्रसङ्गः ॥ सूत्रार्थस्तु—" पञ्च पञ्चजनाः "इत्यत्र पञ्चविंशतिसंख्योपसंग्रहणादपि न तान्त्रिकाणीमानि तत्त्वानि । यस्मिन्निति यच्छब्दनिर्दिष्टब्रह्माधारतया तान्त्रिकेभ्यो नानाभावादेषां तत्त्वानां पृथग्भावादित्यर्थः । अतिरेकाच्च तान्त्रिकेभ्यस्तत्त्वातिरेकप्रतीतेश्च । यस्मिन्निति निर्दिष्टमतिरिक्तमाकाशश्च । न संख्योपसंग्रहादपीत्यपिशब्देन संख्योपसंग्रहो न भवतीत्याह । आकाशस्य पृथङ्निर्देशात् । अतः पञ्चजना इति न समाहारविषयः समासः । " दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति संज्ञाविषयः । पञ्चजनसंज्ञिताः केचित्त च पञ्चैव " सप्त सप्तर्षयः " इतिवत् (२) ॥

---

(१) ' तदाधेयानाम् ' मु०

(२) ' यथा मरीचिरपि सप्तर्षिरत्रिश्च सप्तर्षिरिति प्रत्येकं सप्तर्षिसंज्ञिताः सप्त, एवं पञ्चजनसंज्ञिता अपि पञ्च सन्तीत्यर्थः—इति संप्रदायविदः

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

पञ्चजनसंज्ञिताः पञ्च पदार्थाः प्राणादय इति वाक्यशेषाद्वगम्यते " प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः " इति ब्रह्मात्मकानीन्द्रियाणि " पञ्च पञ्चजनाः " इति निर्दिष्टानि। जननाच्च जनाः ॥

काण्वपाठेऽन्नवर्जितानां चतुर्णां निर्देशे(१)पञ्चजनसंज्ञितानीन्द्रियाणीति कथं ज्ञायते इत्यत आह—

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

एकेषां काण्वानां वाक्यशेषे असत्यन्नशब्दे वाक्योपक्रमगतेन "तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः" इति ज्योतिःशब्देन पञ्चजना इन्द्रियाणीति विज्ञायते। कथम्।(२) ज्योतिषां ज्योतिरिति ब्रह्मणि निर्दिष्टे प्रकाशकानां प्रकाशकं ब्रह्मेति प्रतीयते। के ते प्रकाशका इत्यपेक्षायां पञ्च पञ्चजना इति अनिर्ज्ञातविशेषाः पञ्चसंख्याताः प्रकाशकाः(३)पञ्चेन्द्रियाणीत्यवगम्यते। अतो "यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः" इतीन्द्रियाणि भूतानि च ब्रह्मणि प्रतिष्ठितानीति न तान्त्रिकत्वगन्धः ॥

(कारणत्वाधिकरणम्।)

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

जगत्कारणवादीनि वेदान्तवाक्यानि किं प्रधानकारण-

(१) 'निर्देशात्' मु० ग०
(२) 'कथम्' इति क० पुस्तके नास्ति।
(३) 'प्रकाशकानि' मु० ग०

वादैकान्तानि उत ब्रह्मकारणवादैकान्तनीति संशयः ॥ प्रधानकारणवादैकान्तानीति पूर्वः पक्षः । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति कचित्सत्पूर्विकासृष्टिराम्नायते, अन्यत्र "असदेव सोम्येदमग्र आसीत्" तथा "असद्वा इदमग्र आसीत्" तथा "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते" इति । अव्याकृतं हि प्रधानम् । अतः प्रधानकारणवादनिश्चयात्तदैकान्तान्येव ॥ राद्धान्तस्तु—"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्युपक्रम्य "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत" इत्यादिषु सर्वज्ञस्य परस्य ब्रह्मणः कारणत्वप्रतिपादनात्तस्यैव ब्रह्मणः कारणावस्थायां नामरूपविभागासंबन्धितया सद्भावाभावादसदव्याकृतादिशब्देन व्यपदेश इति ब्रह्मकारणवादैकान्तान्येव ॥ सूत्रार्थस्तु-आकाशादिपदचिन्हितेषु "तस्माद्वा एतस्माद्वात्मन आकाशः संभूतः" इत्यादिषु सर्वज्ञस्य परस्य ब्रह्मणः कारणत्वप्रतिपादनात् (१) सर्वेषु सृष्टिवाक्येषु यथाव्यपदिष्टस्यैव कारणत्वेनोक्तेः ब्रह्मकारणवादैकान्तानि । यथाव्यपदिष्टं सार्वज्ञ्यादियुक्ततयाऽस्माभिर्व्यपदिष्टम् ॥

तथा सति "असद्वा इदमग्र आसीत्" इति किं ब्रवीतीत्यत आह ॥

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

"सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय" इति बहुभवनसंकल्पपूर्वकं जगत्सृजतो ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य "असद्वा इदमग्र आसीत्"

---

(१) 'सर्वज्ञस्ये' त्यादि 'प्रतिपादनात्' इत्यन्तो ग्रन्थो ग० पुस्तके नास्ति ।

इत्यत्रापि समाकर्षात्कारणावस्थायां नामरूपसंबन्धित्वाभावेनासदिति ब्रवीति । एवं "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतम्" इत्यादिषु " स एष इहानुप्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः । पश्यत्यचक्षुः" इत्यादिपूर्वापरपर्यालोचनया तत्र तत्र सर्वज्ञस्य समाकर्षो द्रष्टव्यः ॥

(जगद्वाचित्वाधिकरणम् ।)

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौषीतकीनां बालाक्यजातशत्रुसंवादे (१)"ब्रह्म ते ब्रवाणि" इत्युपक्रम्य " यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत्कर्म स वै वेदितव्यः " इत्यत्र वेदितव्यतयोपदिष्टः किं सांख्यतन्त्रप्रसिद्धः पुरुष उत परमात्मेति संशयः ॥ पुरुष एव प्रकृतिवियुक्त इति पूर्वः पक्षः । " यस्य चैतत्कर्म " इति पुण्यपापरूपकर्मसंबन्धितयोपलक्षितत्वात् ॥ राद्धान्तस्तु- " यस्य चैतत्कर्म " इति कर्मशब्दस्य क्रियत इति व्युत्पत्त्या जगद्वाचित्वात्कृत्स्नं जगद्यस्य कार्यं स परमपुरुष एव वेदितव्यतयोपदिष्टो भवतीति ॥ सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥१७॥

" एवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते " इत्यादिभोक्तृत्वरूपजीवलिङ्गात् " अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति " इति मुख्यप्राणलिङ्गाच्च नायं परमात्मेति चेत्तस्य परिहारः प्रतर्दनविद्यायामेव व्याख्यातः । प्रकरणपूर्वापरपर्यालोचनया परमात्मपरं (२) वाक्यमिति निश्चिते सत्यन्यलिङ्गानि तदनुगुणतया नेतव्यानीत्यर्थः ॥

(१) ' बालाक्यजातशत्रुसंवादे ' इत्ययमंशः क० मु० पुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) ' परमिदं ' मु०

"तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मतुः" इति प्राणादि(१)नामभिराम-न्त्रणाश्रवणयष्टिघातोत्थापनादिना शरीरेन्द्रियप्राणा(२)ति-रिक्तजीवात्मसद्भावप्रतिपादनपरमिदं वाक्यमित्यवगम्यत इत्यत उत्तरं पठति—

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नप्रतिवचनाभ्याम-
पि चैवमेके ॥ १८ ॥

तुशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः। जीवसंकीर्त्तनमन्यार्थं जी-वातिरिक्तब्रह्मसद्भावप्रतिबोधनार्थमिति प्रश्नप्रतिवचनाभ्याम-वगम्यते। प्रश्नस्तावज्जीवप्रतिपादनानन्तरं(३) "क्वैष एतद्बा-लाके पुरुषोऽशयिष्ट" इत्यादिकः सुप्तजीवाश्रयविषयतया परमा-त्मपर इति निश्चितः। प्रतिवचनमपि "अथास्मिन्प्राण एवै-कधा भवति" इत्यादिकं परमात्मविषयमेव। सुप्तपुरुषाश्रयतया प्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मैव "सता सोम्य तदा संपन्नो भ-वति" इत्यादिभ्यः। जैमिनिग्रहणमुक्तस्यार्थस्य पूज्यत्वा-य। अपि चैवमेके वाजसनेयिन इदमेव बालाक्यजातशत्रुसंवाद-गतप्रश्नप्रतिवचनरूपं वाक्यं परमात्मविषयं स्पष्टमधीयते "क्वैष एतत्" इत्यादि "य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्शे-ते" इत्यन्तम्(४)॥

(वाक्यान्वयाधिकरणम्।)

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे "न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय" इत्यारभ्य "आ-

(१) 'प्राण' मु०
(२) 'प्राणाद्य' मु०
(३) 'पादनादुपरिष्टात्' ग०
(४) 'इत्येतदन्तम्' मु०

त्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ” इत्यादौ द्रष्टव्यतया निर्दिष्टः पुरुषस्तन्त्रसिद्ध उत परमात्मेति संशयः ॥ तन्त्रसिद्धः पञ्चविंशक एवेति पूर्वः पक्षः । पतिजायापुत्रवित्तमित्रपश्वादिप्रियसंबन्ध्यात्मा न परमात्मा भवितुमर्हति । स एव “ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ” इति प्रतिपाद्यते ॥ राद्धान्तस्तु—न पत्यादीनां कामाय पत्यादयः प्रिया भवन्ति “आत्मनस्तु कामाय ” इत्युक्त्वा “ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ” इति निर्दिष्ट आत्मा जीवातिरिक्तः सत्यसंकल्पः सर्वज्ञः परमात्मैव । यत्संकल्पायत्तं पत्यादीनां स्वसंबन्धिनः प्रति प्रियत्वं स हि सत्यसंकल्पः परमात्मा (१) । आत्मज्ञानेन सर्वज्ञानादयोऽपि वक्ष्यमाणाः परमात्मन्येव संभवन्ति ॥ सूत्रार्थस्तु—वाक्यस्य कृत्स्नस्य परमात्मन्येवान्वयाद्द्रष्टव्यतया निर्दिष्ट आत्मा परमात्मैव । “ अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन । आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम् । इदं सर्वं यदयमात्मा । तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदः । पुरुष एवेदम् (२) । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् ” इति हि कृत्स्नस्य वाक्यस्य परमात्मन्यन्वयो दृश्यते ॥

“ एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति ” इति जीवलिङ्गस्य मतान्तरेण निर्वाहमाह—

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्ध्यै जीवस्य परमात्म-

(१) ‘ यत्संकल्पायतम् ’ इत्यादिवाक्यं ग० पुस्तके नास्ति ।
(२) ‘ पुरुष एवेदम् ’ इति ग० पुस्तक एवास्ति ।

कार्यत्वेन परमात्मनोऽनन्यो जीव इति जीवशब्देन परमात्मनोऽभिधानमित्याश्मरथ्यमतम् ॥

उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

" परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते " इति शरीरादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य (१) परब्रह्म(२)भावाज्जीवशब्देन परमात्माभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मेने ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

" य आत्मनि तिष्ठन् " इत्यादिभिर्जीवात्मन्यात्मतया(३) परमात्मनोऽवस्थितेर्जीवात्मशब्दस्य परमात्मनि पर्यवसानाज्जीवात्मशब्देन परमात्मनोऽभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । इदमेव सूत्रकारमताभित्यवगम्यते । त्रयाणामन्योन्यविरोधात् । इतः परमवचनाच्च ॥

(प्रकृत्यधिकरणम् ।)

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधात् ॥ २३ ॥

परं ब्रह्म किं जगतो निमित्तकारणमात्रमुतोपादानकारणमपीति संशयः ॥ निमित्तमात्रमिति पूर्वः पक्षः । मृत्कुलालादौ निमित्तोपादानयोर्भेददर्शनात् । " अस्मान्मायी सृजते " इत्यादिभिर्भेदप्रतिपादनात्। ब्रह्मणोऽविकारित्वश्रुतिविरोधाच्च॥ राद्धान्तस्तु—" येनाश्रुतं श्रुतम् " इति ब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञानप्रतिज्ञानात्(४) "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन" इति मृत्तत्कार्यदृ-

(१) ' मुक्तजीवस्य ' क०
(२) ' परमात्म ' मु०
(३) ' आत्मनः ' ग०
(४) ' प्रतिज्ञान्यथाऽनुपपत्त्या ' मु०

ष्टान्तेन तदुपपादनाच्च जगदुपादानकारणमपि ब्रह्मैवेति विज्ञायते । प्रमाणान्तरावसितसकलवस्तुविलक्षणस्य शास्त्रैकसमधिगम्यस्य परब्रह्मणः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः कार्यकारणोभयावस्थायामपि स्वशरीरभूतचिदचित्प्रकारतयाऽवस्थितस्यैकस्यैव निमित्तत्वमुपादानत्वं चाविरुद्धम् । शरीरभूतचिद्वस्तुगतो विकार(१) इति कार्यावस्थस्यापि शरीरिणः परमात्मनोऽविकारित्वं स्थितमेव । चिदचिद्वस्तुशरीरस्य ब्रह्मण एवोपादानत्वेऽपि ब्रह्मण्यपुरुषार्थविकाराऽस्पर्शप्रदर्शनाय हि "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः" इति व्यपदेशः ॥ प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधादुपादानं च ब्रह्मैवेति सूत्रार्थः ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

"सोऽकामयत बहुस्याम् । तदैक्षत (२) बहुस्यां प्रजायेय" इति स्रष्टुर्ब्रह्मणः स्वस्यैव जगदाकारेण बहुभवनचिन्तनोपदेशाच्च जगदुपादानं निमित्तं च ब्रह्मैवेति निश्चीयते ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

"किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आसीत्" इत्यादिना जगदुपादाननिमित्तादौ पृष्टे "ब्रह्म वनं (३) ब्रह्म स वृक्ष आसीत्-ब्रह्माध्यातिष्ठत्" इत्युपादानं निमित्तं चोभयं ब्रह्मैवेति हि साक्षादाम्नायते । अतश्चोभयं ब्रह्म ॥

आत्मकृतेः ॥ २६ ॥

---

(१) 'भूतचिदचिद्वस्तुगता विकाराः' ग० पा०
(२) 'सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय इति' ग०
(३) 'ब्रह्म वनम्' इति ग० पुस्तके नास्ति ।

" तदात्मानं स्वयमकुरुत " इति स्रष्टुरात्मन एव जगदाकारेण कृतिरुपादिश्यते। अतश्चोभयम्। नामरूपभावाभावाभ्यामेकस्य कर्मकर्तृभावो न विरुद्ध्यते॥

यद्यात्मानमेव ब्रह्म जगदाकारं करोति तर्हि ब्रह्मणोऽपहतपाप्मत्वादिकमनवधिकातिशयानन्दस्वरूपत्वं सर्वज्ञत्वमित्यादि सर्वं विरुद्ध्येत। अज्ञत्वासुखित्वकर्मवश्यत्वादिविपरीतरूपत्वाज्जगतः—इयत उत्तरं पठति—

परिणामात्॥ २७॥

अज्ञब्रह्मविवर्तवादे हि तद्भवत्येव। अज्ञानस्य तत्कार्यरूपानन्तापुरुषार्थस्य च वेदान्तजन्यज्ञानर्निवर्त्यस्य ब्रह्मण्येवान्वयात्। तदा शास्त्रस्य भ्रान्तजल्पितत्वापाताच्च। अविभक्तनामरूपसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकस्य ब्रह्मणो विभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरत्वेन परिणामो हि वेदान्तेषूपदिश्यते " तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत " इत्येवमादिभिः। अपुरुषार्थाश्च विकाराश्च (१) शरीरभूतचिदचिद्वस्तुगताः। कारणावस्थायां कार्यावस्थायां चात्मभूतं ब्रह्मापहतपाप्मत्वादिगुणकमेव। स्थूलसूक्ष्मावस्थस्य कृत्स्नस्य चिदचिद्वस्तुनो ब्रह्मशरीरत्वं ब्रह्मणश्च तदात्मत्वं "यस्य (२) पृथिवी शरीरम्" इत्यारभ्य " यस्याव्यक्तं शरीरम्—यस्याक्षरं शरीरम्—यस्य मृत्युः शरीरम्—एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा " इत्येवमादिश्रुतिशतसमधिगतम्। अतः सर्वमनवद्यम्॥

---

(१) ' अपुरुषार्थविकाराश्च ' ग० ' अपुरुषार्थाश्च विकाराः ' मु०
(२) ' यः पृथिव्यां तिष्ठन्। यस्य ' मु०

योनिश्च हि गीयते ॥ २८ ॥

" यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः। कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् " इत्यादिषु सर्वस्य भूतजातस्य परमपुरुषो योनित्वेन गीयते । हि हेतौ । यस्माद्योनिरिति गीयते तस्माच्चोपादानमपि ब्रह्म । योनिशब्दश्चोपादानकारणपर्यायः ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २९ ॥

" यतो वा इमानि " इत्यादिषूदाहृतेषु वाक्येषु " जन्माद्यस्य यतः" इत्यादिनोक्तेन न्यायकलापेन सर्वे वेदान्ता ब्रह्मपरा व्याख्याताः । पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिद्योतनार्थः ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्तश्चायं समन्वयाध्यायः ॥

वेदान्तदीपे

द्वितीयोऽध्यायः ।

(स्मृत्यधिकरणम् ।)

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

वेदान्तानां समस्तचिदचिद्विलक्षणास्पृष्टहेयगन्धसर्वज्ञता(१)ऽऽद्यनन्तकल्याणगुणाकरब्रह्मैकपरत्वं प्रतिपादितं कापिलादि(२)-स्मृतिविरोधेन चालयितुं शक्यमुत नेति संशयः ॥ शक्यमिति पूर्वः पक्षः । श्रुतिविरुद्धायाः स्मृतेरनादरणीयत्वे स्थितेऽपि वेदान्तवेद्यार्थस्य दुर्ग्रहत्वेनाल्पश्रुतैर्मन्दमतिभिराप्तप्रणीतस्मृत्युपबृंहणेन विना निश्चयो नोपपद्यते । कपिल(३)स्मृतिः केवलतत्वपरेति तयैव ह्युपबृंहणं न्याय्यम् । अन्यथाऽऽप्तप्रणीतायाः केवलतत्त्वपरायास्तस्या अनवकाशप्रसङ्ग इति वेदान्तवेद्यं जगत्कारणं प्रधानम् ॥ राद्धान्तस्तु—वेदान्तस्योपबृंहणापेक्षत्वेऽपि आप्ततममन्वादिस्मृतिभिर्वेदान्ताविरोधिनीभिरेवोपबृंहणं न्याय्यम् । अन्यथा तासां बह्वीनामनवकाशप्रसङ्गो महानयं दोषः स्यात् । न च तासां धर्मप्रतिपादनांशोपबृंहणत्वेन सावकाशत्वम् । यतो धर्माणामपि

(१) ' सार्वज्ञ्या ' क०   (२) ' कापिल ' मु०
(३) ' कपिलादि ' ग०

स्वरूपं परब्रह्म(१)भूतपरमपुरुषाराधनत्वं "इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं विभर्त्ति भुवनस्य नाभिः । तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमाः। यज्ञैस्त्वमिज्यसे नित्यं सर्वदेवमयाच्युत" इत्यादिभिः ॥ सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

अतीन्द्रियार्थसाक्षात्कारसमर्थस्य कापिलस्य वेदान्तानां परब्रह्मपरत्वानुपलब्धेः प्रधानपरत्वमाश्रयणीयमित्यत उत्तरम्(२)—

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

इतरेषां मन्वादीनां वेदविदग्रेसराणां सर्वार्थ(३)साक्षात्कारसमर्थानां प्रधानपरत्वानुपलब्धेर्ब्रह्मपरत्वमेवाश्रयणीयम् । वेदान्तप्रतिपन्नार्थविरुद्धायास्तु कापिलोपलब्धेर्भ्रान्तिमूलत्वं कल्पयितव्यम् ॥

(योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ।)

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

किं वेदान्तानां योगस्मृत्योपबृंहणं न्याय्यमुत नेति संशयः ॥ न्याय्यमिति पूर्वः पक्षः । कृत्स्नवेदप्रवर्तनाधिकृतहिरण्यगर्भप्रणीतत्वाद्योगस्य । ईश्वरसद्भावाभ्युपगमाच्च । अतो योगस्मृत्युपबृंहितत्वेन वेदान्तानां प्रधानो(४)पादानप्रतिपादनपरत्वम् ॥ राद्धान्तस्तु—कापिलस्मृतिवद्वेदाविरुद्धत्वाविशेषादनादरः(५)। हिरण्यगर्भस्यापि क्षेत्रज्ञत्वेन भ्रमसंभवाद्योगस्मृतेरपि भ्रान्तिमूलत्वम् ॥ सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

(१) 'स्वरूपब्रह्म' मु० (२) 'उत्तरं पठति' मु०
(३) 'सर्वातीन्द्रियार्थ' मु०
(४) 'अब्रह्मात्मकप्रधानो' मु०
(५) 'दरणीयैव योगस्मृतिः' मु०

(विलक्षणत्वाधिकरणम् ।)

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

किं वेदान्तानां जगत्कारणतया प्रधानपरत्वमुत ब्रह्मपरत्वमिति संशयः ॥ प्रधानपरत्वमिति पूर्वः पक्षः । अज्ञत्वादिना जगतो ब्रह्मविलक्षणत्वेन ब्रह्मकार्यत्वप्रतिपादनासंभवात् । सालक्षण्येन प्रधान(१)प्रतिपादनपरत्वस्य च संभवात् ॥ राद्धान्तस्तु—माक्षिकादिभ्यः क्रिम्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनाद्ब्रह्मविलक्षणस्य जगतस्तत्कार्यत्वं संभवत्येवेति ॥ सूत्रार्थस्तु—अज्ञत्वेनासुखित्वेन चोपलब्धस्य चिदचिन्मिश्रस्य जगतः सर्वज्ञाद्धेयप्रत्यनीकान्निरतिशयानन्दाद्ब्रह्मणो विलक्षणत्वेन जगतो ब्रह्मकार्यत्वप्रतिपादनं वेदान्तानां न संभवति । तथात्वं विलक्षणत्वं च शब्दादवगम्यते । न केवलं प्रत्यक्षाद्युपलब्ध्या " विज्ञानं चाविज्ञानं च । अनीशया शोचति मुह्यमानः । अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावात् " इत्यादेः ॥

"आपो वा अकामयन्त । तं पृथिव्यब्रवीत्" इत्यादौ पृथिव्यादेरपि ज्ञानकार्यत्वं व्यपदिश्यते । तस्मात् " अविज्ञानं च" इति तदन्यपरमित्यत उत्तरम्—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

तुशब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति । पृथिव्याद्यभिमानिदेवतानामयं व्यपदेशः । कुतोऽवगम्यते । विशेषानुगतिभ्यां विशेषणं विशेषः " हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः " इति पृथिव्यादेर्देवताशब्देन विशेषणं दृश्यते । " सर्वा ह वै देवता

(१) ' प्रधानकार्यत्व ' मु०

अहंश्रेयसे विवदमानाः” इति वागादिप्राणपर्यन्तस्य च । अनुगतिरनुप्रवेशः । अग्न्यादित्यादेर्वागादिष्वनुप्रवेशो दृश्यते । “ अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत् ” इत्यादौ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । माक्षिकादिभ्यो विलक्षणानां क्रिम्यादीनामुत्पत्तिर्दृश्यते । अतो ब्रह्मविलक्षणस्यापि जगतस्तत्कार्यत्वं संभवति ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

यदि कार्यस्य कारणाद्विलक्षणद्रव्यत्वमभ्युपगम्यते तर्हि कारणे कार्यमसद्भवतीत्यसत्कार्यवादोऽभ्युपगतः स्यात्, तथा सति “ सर्वं खल्विदं ब्रह्म ” इत्यादि सामानाधिकरण्यव्यपदेशो न घटत इति चेन्न । कार्यकारणयोः सालक्षण्यनियमप्रतिषेधमात्रत्वात् । अस्माभिः पूर्वमभिहितं(१) कार्यकारणयोरेकद्रव्यत्वं स्वीकृतमेव । एकमेव (२) कारणावस्थं द्रव्यं कार्यावस्थां भजमानं सलक्षणावस्थामपि भजते विलक्षणावस्थामपीत्यर्थः ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

यदि ब्रह्मैव सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं निरतिशयानन्दमपहतपाप्मत्वादिस्वरूपं तद्विपरीतजगदवस्थां भजते तर्हि पिण्डत्वघटत्वावस्थमृद्द्रव्यवदसर्वज्ञत्वमनपहत(३)पाप्मत्वादिकं कर्म-

(१) ‘ मात्रत्वादस्माभिः पूर्वमभिहितस्य । ’ मु०
(२) ‘ एकमेव ’ इति ग० पुस्तके नास्ति ।
(३) ‘ वत्सर्वज्ञत्वमपहत’ मु० ग०

वश्यत्वं ब्रह्मणः प्रसज्यतेति विरुद्धार्थाभिधानाद्वेदान्तवाक्यमसमञ्जसं स्यात् । अपीताविति सृष्ट्यादेः (१) प्रदर्शनार्थम् । जगतो ब्रह्मण्यपीतौ ब्रह्मण उत्पत्तावपीत्यर्थः । अपीतिरप्ययः ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

न ब्रह्मण्यज्ञत्वादयः प्रसज्येरन् । अत एव न वेदान्तानामसामञ्जस्यम् । तुशब्दः प्रसक्तस्यासंभावनीयतां द्योतयति । एकस्यैवावस्थाद्वयान्वयेऽपि गुणदोषव्यवस्थायां दृष्टान्तसद्भावात् । यथा मनुष्यो जातो बालो युवा स्थाविरो भवतीत्यत्र मनुष्यशरीरकस्य चेतनस्यैव सर्वावस्थान्वयेऽपि जन्मबालत्वयुवत्वस्थविरत्वादीनि नात्मनि सङ्गच्छन्ते, तथा-ज्ञानसुखादयश्च न शरीरे, एवं चिदचिद्वस्तुशरीरस्य परस्य ब्रह्मणः कार्यकारणोभयावस्थान्वयेऽपि कर्मवश्यत्वाज्ञत्वादयः शरीरभूतचिदचिद्वस्तुगताः । अपहतपाप्मत्वसर्वज्ञत्वादयः परमात्मन्यात्मभूतेऽवतिष्ठन्ते । सर्वावस्थस्य चिदचिद्वस्तुनो ब्रह्मशरीरत्वं ब्रह्मणश्च तदात्मत्वं " यस्य पृथिवीशरीरं " इत्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणादिष्ववगतमिति न कश्चिद्विरोधः ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

न केवलं ब्रह्मकारणवादस्य निर्दोषतया तत्समाश्रयणम् । प्रधानकारणवादे दोषाच्च तं परित्यज्य स एव समाश्रयणीयः । प्रधानकारणवादे हि निर्विकारस्य चिन्मात्रस्य पुरुषस्य प्रकृतिसंनिधानकृततद्धर्माध्यासमूला जगत्प्रवृत्तिरभ्युपगम्यते । तत्र प्रकृतिसद्भावमात्रे संनिधाने सति

(१) ' सृष्ट्यादेः । ' इति मुद्रिते नास्ति ।

मुक्तस्यापि तद्धर्माध्यासप्रसङ्गः । विकारविशेषे सति संनिधाने कृत्स्नस्य विकारस्याध्यासपूर्वकत्वान्नाध्यासस्य (१) विकारो हेतुरिति विरुद्धार्थाभिधानादसामञ्जस्यादिदोष इति न तत्पक्षसंभवगन्धः ॥

तर्काप्रतिष्ठानादपि ॥ ११ ॥

कपिलतन्त्रस्य तर्कमूलत्वेन शाक्या(२)दितर्कप्रतिहततयाऽस्य तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वाच्च न तत्पक्षसंभवः ॥

अन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

इतः पूर्वं विद्यमानैस्तर्कैरप्रतिहतत्वं यथा संभवति तथा प्रधानकारणवादमनुमास्यामह (३) इति चेत्तथापि तर्काप्रतिष्ठानदोषादमोक्षो दुर्वारस्त्वदधिकतर्ककुशल(४)सद्भावसंभवात् ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १३ ॥

न परिगृह्यन्ते वैदिकैरित्यपरिग्रहाः(५) । एतेन तर्काप्रतिष्ठानलक्षणेन कपिलस्मृतिनिरसनहेतुना परिशिष्टाः कणभक्षादिस्मृतयोऽपि निरस्ता व्याख्याताः ॥ परमाणुकारणवादः स-

---

(१) 'पूर्वकत्वाभावान्नाध्यासस्य' इति 'पूर्वकत्वाभावान्न संनिधानं विकारहेतुरिति कृत्स्नस्य विकारस्याध्यासपूर्वकत्वान्नाध्यासस्य' इति च पाठान्तरे ।

(२) 'शाठ्या' क०

(३) 'अनुमन्यामहे' मु० (४) 'दूष्यत्व' पा०

(५) एतद्वाक्यानन्तरम् 'शिष्टाश्च ते अपरिग्रहाश्च शिष्टापरिग्रहाः ।' इत्यधिकं मुद्रिते ।

वेसंमत इति न तेषां तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वमित्यधिकाशङ्का । तर्कमूलत्वाविशेषात्परमाणूनां शून्यत्वाद्द्रव्यत्वादिविवादाच्च तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वमेवेति परिहारः ॥

(भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ।)

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १४ ॥

सर्वात्मभूतस्य परस्य ब्रह्मणः स्वशरीरभूताज्जीवान्निरतिशयानन्दैकस्वभावतया यो विभाग उक्तः स विभागः संभवति नेति संशयः ॥ न संभवतीति पूर्वः पक्षः । सर्वचिदचिद्वस्तुशरीरतया सशरीरत्वाद्ब्रह्मणः । सशरीरस्य च सुखदुःखयोर्भोक्तृत्वापत्तेः । तदापत्तिश्च "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रियौ स्पृशतः" इति श्रुतेः ॥ राद्धान्तस्तु—स्यादेव विभागो जीवात्परस्याकर्मवश्यतया । न हि शरीरप्रयुक्तः सुखदुःखयोगः (१) । अपि तु शास्त्रवश्यतया तदतिवृत्तिकृतः । "स एकधा भवति त्रिधा भवति(२)" इत्यादिनाऽवगतशरीरस्य मुक्तस्य सशरीरस्याप्यशास्त्रवश्यतया निरस्तनिखिलदुःखदर्शनात् । यथा लोके राजशासनवश्यानां सशरीराणां तच्छासनातिवृत्तिनिमित्तदुःखान्वयेऽपि राज्ञः सशरीरस्यापि प्रकारान्तरेण साधर्म्येऽपि स्वशासनावश्यतया न तदतिवृत्तिकृतदुःखान्वयः ॥ विभागो वैलक्षण्यम् (३) । सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

---

(१) 'सुखदुःखभोगः ग०

(२) 'त्रिधा भवति' इत्यंशः क० ग० पुस्तकयोर्नास्ति ।

(३) 'विभागो वैलक्षण्यम्' इति क० ग० पुस्तकयोर्नास्ति ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १५ ॥

किं ब्रह्मकार्यं जगद्ब्रह्मणोऽन्यदुतानन्यदिति संशयः ॥ अन्यदिति पूर्वः पक्षः । तथोपलब्धेः । न हि बुद्धिशब्दान्तरादयः कारणात्कार्यस्यानन्यत्वे कथं चिदुपपद्यन्ते । कारकव्यापारवैयर्थ्यं चानन्यत्वे । अतो वस्तुविरोधादनन्यत्वश्रुतयो लक्षणया नेयाः ॥ राद्धान्तस्तु—"वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् । सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो । सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति । तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" इत्यादिश्रुतिशतसिद्धं कार्यस्य जगतः कारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वम् । न चात्र वस्तुविरोधगन्धः । कारणीभूतमृदादिद्रव्यस्यैव पृथुबुध्नोदराद्यवस्थाऽन्तरापत्त्या बुद्धिशब्दान्तरादयोऽप्युपपद्यन्ते । तत एव कारकव्यापाराद्यर्थवत्त्वं च । एवं कारणस्यैव कार्यावस्थायामपि प्रत्यभिज्ञायमानस्यावस्थान्तरापत्त्यैव सर्वेषूपपन्नेष्वनुपलब्धद्रव्यान्तरकल्पना न संभवति । तस्माद्ब्रह्मकार्यं जगद्ब्रह्मणोऽनन्यदेव ॥ सूत्रार्थस्तु—तस्माद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वं कार्यस्य जगत आरम्भणशब्दादिभ्यो वाक्येभ्यस्तदुपपादयद्भ्य उपपद्यते (१) । "वाचाऽऽरम्भणम्" इति (२) शब्द आदिर्येषां पूर्वोक्तानां वाक्यानां तान्यारम्भणशब्दादीनि । तानि ह्यनन्यत्वमुपपादयन्ति ॥

---

(१) 'अवगम्यते' मु
(२) 'आरम्भणमिति' मु०

भावे चोपलब्धेः ॥ १६ ॥

घटादिकार्यभावे च तदेवेदं मृद्द्रव्यमित्थमत्रस्थितमिति कारणस्योपलब्धेश्च कारणादनन्यत्त्वं कार्यस्य । यथा देवदत्तस्य बालत्वयुवत्वावस्थाविशिष्टस्यानन्यत्वम् ॥

सत्वाच्चापरस्य ॥ १७ ॥

अपरस्य कार्यस्य कारणे सत्वाच्च कारणादनन्यत्कार्यम् । सर्वमिदं घटशरावादि कार्यं पूर्वाह्णे मृदेवासीदिति हि करणे कार्यमुपलभ्यते । घटशरावादिसंस्थानसंस्थितमेव मृद्द्रव्यं पूर्वकाले पिण्डाकारमुपलब्धमित्यर्थः ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषाद्युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

“ असदेवेदमग्र आसीत् । इदं वा अग्रे नैव किं चनासीत् (१) ” इत्यादिषुकारणावस्थायां कार्यस्यासत्त्वव्यपदेशात्कारणे कार्यं सदित्येतन्नोपपद्यत इति चेत्तन्न । सदिति व्यपदेशहेतुभूतनामरूपावस्थाविरोधिसूक्ष्मावस्थाख्यधर्मान्तरेण योगादसदिति व्यपदिश्यते । कथमिदमवगम्यते । वाक्यशेषाद्युक्तेः शब्दान्तराच्च । वाक्यशेषस्तावत् “ तद्सदेव सन्मनोऽकुरुत स्याम् ” इत्यसदिति व्यपदिष्टस्यैव मनस्कारप्रतिपादनेनासद्व्यपदेशो धर्मान्तरयोगनिमित्तमित्यवगमयति । युक्तिश्च धर्मान्तरयोगमेवासद्व्यपदेशहेतुमवगमयति । घटोऽस्ति घटो नास्तीति सदसद्व्यपदेशयोर्घटत्वकपालत्वयोः परस्परविरोधिधर्मयोरेव हेतुत्वे सिद्धे

(१) ‘ इदं वा अग्रे ’ इत्यादिश्रुतिः ग० पुस्तके नास्ति ।

तदतिरिक्तानुपलब्धतुच्छत्वस्य हेतुत्वकल्पनानुपपत्तेः । तथा शब्दान्तरं च " सदेव सोम्येदमग्र आसीत् " इति समानप्रकरणस्थमसच्छब्दं(१) धर्मान्तरयोगनिमित्तमवगमयति ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा तन्तव एव व्यतिषङ्गविशेषभाजः पट इति नामरूपकार्यान्तरादिकं(२) भजन्ते तद्वद्ब्रह्मापि ॥

यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

यथा च वायुरेक एव शरीरवृत्तिविशेषं भजमानः प्राणापानादिनामरूपकार्यान्तराणि भजते तद्वद्ब्रह्मापीति तदनन्यत्वं च जगतः सिद्धम् ॥

(इतरव्यपदेशाधिकरणम् ।)

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोष-
प्रसक्तिः ॥ २१ ॥

ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं संभवत्युत नेति संशयः ॥ न संभवतीति पूर्वः पक्षः । कुतः । " अयमात्मा ब्रह्म । तत्त्वमसि" इति तत्सामानाधिकरण्येन जीवो ब्रह्मैवेत्यवगमाज्जगत्सर्गस्य च जीवपुण्य(३)हेतुत्वादात्माहिताकरणाहितकरणादि(४)दोषप्रसक्तेः सर्वज्ञस्य सत्यसंकल्पस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वानुपपत्तेः । जीवपरयोर्भेदवादिन्यः श्रुतयो जगद्ब्रह्मणोरनन्यत्वं व-

---

(१) ' स्थं सच्छब्दं ' पा०
(२) ' नामरूपाभ्यां कार्यान्तरादिकं ' मु० ' नामरूपकार्यान्तरं' क०
(३) ' जीवदुःख ' मु० क०
(४) ' आत्माहिताकरणादि ' मु०

दता त्वयैव परित्यक्ताः । भेदे सत्यनन्यत्वासिद्धेः । औपाधिकभेदविषया भेदश्रुतयः स्वाभाविकाभेदविषया अभेदश्रुतय इति चेत्तत्रेदं वक्तव्यम् । स्वभावतः स्वस्मादभिन्नं जीवं किमनुपहितं जगत्कारणं ब्रह्म जानाति न वा । न जानाति (१) चेत्सर्वज्ञत्वहानिः । जानाति (१) चेत्स्वस्मादभिन्नजीवस्य दुःखं स्वदुःखमिति जानतो ब्रह्मणो हिताकरणाहितकरणादि(२)दोषप्रसक्तिरनिवार्या । जीवब्रह्मणोरज्ञानकृतो भेदस्तद्विषया भेदश्रुतय इति चेत्तत्रापि जीवाज्ञानपक्षे पूर्वोक्तविकल्प(३)स्तत्फलं च तदवस्थमेव । ब्रह्माज्ञानपक्षे स्वप्रकाशस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानसाक्षित्वं तत्कृता जगत्सृष्टिश्च न संभवतीति । अज्ञानेन प्रकाशस्तिरोहितश्चेत्तिरोधानस्य प्रकाशनिवृत्तिकरत्वेन प्रकाशस्यैव स्वरूपत्वात्स्वरूपनिवृत्तिरेवेति स्वरूपनाशादयो दोषा भाष्ये प्रपञ्चिताः ॥ राद्धान्तस्तु—“ अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः । पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा ” इत्यादिभिः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतं ब्रह्मेत्यवगमाज्जीवकर्मानुगुण(४)जगत्सर्गस्य च ब्रह्मणो लीलाप्रयोजनत्वाज्जत्कारणत्वं संभवत्येव । तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्यनिर्देशो “ यस्यात्मा शरीरम् ” इत्यादिश्रुतेर्जीवस्य ब्रह्मशरीरत्वाच्छरीरतया जीवप्रकारक(५)ब्रह्मप्रतिपादनपरः । सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कारणावस्थं स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्मैव कार्यावस्थमिति

---

(१) ‘ जानातीति ’ क०
(२) ‘ हिताकरणादि ’ ग०
(३) ‘ पूर्वोक्तो दोष ’ मु०
(४) ‘ गुणतया ’ मु०
(५) ‘ प्रकारत्वेन ’ क०

कार्यकारणयोरनन्यत्वम् । एवमपि शरीरभूतयोश्चिदचिद्वस्तुनोः शरीरिणो ब्रह्मणश्च दुःखित्वपरिणामित्वहेयप्रत्यनीकत्वकल्याणगुणाकरत्वस्वभावाः स्वरूपविवेकविषयश्रुति(१)सिद्धास्तथैव व्यवस्थिता इति ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं संभवत्येव ॥ सूत्रार्थस्तु—इतरो जीवः । ब्रह्मणो जीवतया व्यपदेशाज्जीवस्य च दुःखित्वाद्धितरूपजगदकरणमहितरूपजगत्करणमित्यादिदोषप्रसक्तिर्ब्रह्मणः । अतो जगत्कारणत्वं न संभवतीति ॥

अत उत्तरं पठति (२)—

आधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । प्रत्यगात्मनोऽधिकमर्थान्तरभूतं ब्रह्म । कुतः । भेदनिर्देशात् । " स कारणं करणाधिपाधिपः । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः । पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा " इत्यादिभिः प्रत्यगात्मनो जीवाद्ब्रह्मणो हि भेदो निर्दिश्यते ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

अश्मकाष्ठलोष्टतृणादेरचेतनस्येवानन्त(३)दुःखाकरजीवस्य निरतिशयानन्दसत्यसंकल्पब्रह्मभावानुपपत्तिश्च । न केवलं भेदश्रुत्याऽर्थान्तरत्वमवगम्यते । वस्त्वनुपपत्त्या चेत्यर्थः(४) ॥ जीवसामानाधिकरण्यनिर्देशो " यस्यात्मा शरीरम् " इत्यादिश्रुतिसिद्धजीवप्रकारब्रह्मप्रतिपादनपर इति " अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः " इत्यत्रैव प्रतिपादितः ॥

---

(१) ' विषयाः श्रुति ' ग०

(२) इयमवतारिका मुद्रित एव वर्तते ।

(३) ' तृणादेरिवानन्त ' ग०

(४) ' वस्तुतोऽभेदानुपपत्त्या चेति चकारार्थः । ' पा०

(उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ।)

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं संभवति नेति (१) संशयः ॥ न संभवतीति पूर्वः पक्षः । कुतः । लोके कार्यजननसमर्थस्यापि वस्तुनस्तत्कार्यजननेऽनेककारकोपसंहारदर्शनाद्विचित्रजगज्जननसमर्थस्यापि ब्रह्मणोऽसहायस्य जनयितृत्वानुपपत्तेः ॥ राद्धान्तस्तु—क्षीरस्य दधिभावेऽन्यानपेक्षत्व(२)दर्शनादनेककारकोपसंहार(३)नियमो न दृश्यत इति ब्रह्मणोऽन्यानपेक्षस्यैव कारणत्वं संभवत्येव ॥ सूत्रं तु निगद(४)व्याख्यातम् । क्षीरवद्धीति प्रसिद्धवन्निर्देशश्चोद्यमान्द्यपरः ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

यथा देवादयः स्वे स्वे लोके स्वापेक्षितानि स्वसंकल्पादेव वस्तूनि सृजन्ति तथा ब्रह्मापि । देवादेः शास्त्रावसेयशक्तितया ब्रह्मतुल्युत्वेऽपि तस्य सुखग्रहणायेति (५) मन्तव्यम् ॥

(कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ।)

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं संभवति नेति संशयः ॥ न संभवतीति पूर्वः पक्षः । निरवयवस्य ब्रह्मणो जगदुपादान-

(१) 'नवेति' मु०
(२) 'ऽनन्यापेक्षत्व' मु०
(३) 'दर्शनादुपसंहार' ग०
(४) 'सूत्रमपि' मु०
(५) 'तुल्यत्वेऽपि देवादिग्रहणं ब्रह्मणो विचित्रशक्तित्वस्य सुग्रहणायेति' मु०

त्वे कृत्स्नस्य ब्रह्मणो जगदाकारेणोपयोगप्रसंगात्तत्परिजिहीर्षया सावयवत्वाभ्युपगमे "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिकारणावस्थायां निरवयत्ववाचिशब्दो(१) बाध्येत । यद्यपि सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कारणं स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कार्यमित्यभ्युपगम्यते तथापि शरीरांशस्यापि कार्यत्वाभ्युपगमात्कृत्स्नस्य प्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दबाधो वा ॥ राद्धान्तस्तु—सकलेतरविसजातीयं श्रुत्यैकसमधिगम्यं सर्वशक्तियुक्तं ब्रह्म निरवयवमपि कार्यं च (२) भवत्सन्यच्च भवतीति परिमितशक्तिवस्तुचोद्यं तत्र न प्रसज्यते । यथा जातिवादिनो जातिरेकैवामूर्ता खण्डमुण्डादिष्वत्यन्तविलक्षणेष्वनन्तेष्वपि परिसमाप्यैव वर्तते । न तत्रेतरवस्तुचोद्यम् । इति जगत्कारणत्वं संभवत्येव ॥ सूत्रार्थस्तु—ब्रह्मकारणत्वे कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यत्वेनोपयोगप्रसङ्गः । निरवयवत्वान्निरवयवत्वशब्दकोपो वा । सावयवत्वे निरवयवत्ववादिशब्दबाधप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । श्रुतेः श्रुतिप्रामाण्यान्नैवं प्रसज्यते । शब्दमूलत्वात् शब्दैकमूलत्वेन सकलेतरविसजातीयत्वादित्यर्थः ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

आत्मनि चैवं जीवात्मन्यचेतनधर्माप्रसक्तिश्चैवं अचेतनाविसजातीयत्वादेवेत्यर्थः । विचित्राश्च हि अचेतनेषु च

(१) 'वाची सच्छब्दो' ग०   (२) 'कार्यं कारणं च' पा०

विस(१)जातीयेष्वग्निजलादिषु विचित्रा हि शक्तयोऽपि दृश्यन्ते। एवं परमात्मनश्चेतनाचेतनविसजातीयस्य विचित्राः शक्तय उपपद्यन्ते (२) ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

प्रधानादिकारणपक्षे दोषाच्च ब्रह्मैव कारणम् । तत्र हि लौकिकवस्तुसजातीयत्वेन प्रधानादेरुक्तदोषोऽन्ये च प्रसज्येरन् ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

न केवलं सकलेतरविसजातीयत्वेन सर्वशक्त्युपेता परा देवतोच्यते। तद्दर्शनाच्च सर्वशक्तियोगश्रुतेरित्यर्थः । दर्शयतीति दर्शनं श्रुतिः (३) " पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते " इत्यादिका ॥

विकरणत्वान्नेति चेन्न तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

उक्तस्यार्थस्य द्रढिम्ने चोद्यपूर्वकं पूर्वोक्तं स्मारयति। विकरणत्वात्करणविरहितत्वाद्ब्रह्म न कारणमिति चेत् । " न तस्य कार्यं करणं च विद्यते " इति श्रूयते (४)। तदुक्तं तत्र यद्वक्तव्यं तत्पूर्वमेवोक्तं " शब्दमूलत्वात्–विचित्राश्च हि " इत्ययमेव परिहारः । शब्दैकमूलत्वेन सकलेतरविसजातीयत्वाद्ब्रह्मणः। विसजातीयानां च शक्तिवैचित्र्यस्य लोकदृष्टत्वात्सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥

---

(१) ' तनेषु चिद्विस ' क०
(२) एवमित्यादि वाक्यं मुद्रित एवास्ति ।
(३) ' दर्शयति च श्रुतिः सर्वशक्तियोगम् ' पा०
(४) इदं शङ्काकारोक्तविकरणत्वाभ्युपगमसूचकम् ।

(प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ।)

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं संभवति नवेति संशयः ॥ न-संभवतीति पूर्वः पक्षः । बुद्धिपूर्वारम्भाणां सप्रयोजनत्वात् । ईश्वरस्य च स्वत एवाप्तसमस्तकामस्य जगत्सृष्ट्यारम्भ-प्रयोजनाभावात् । गर्भवासादिदुःखरूपत्वात्सृष्टेः परानुग्रहे-णापि न सप्रयोजनत्वम् ॥ राद्धान्तस्तु—परिपूर्णस्यापीश्वर-स्य केवललीलाप्रयोजनाय जगत्सृष्ट्याद्यारम्भः संभवति । यथा लोके सप्तद्वीपवतीं मेदिनीमधितिष्ठतो महाराजस्य परि-पूर्णस्यापि केवललीलायै (१) कन्दुकाद्यारम्भा दृश्यन्ते तद्व-दीश्वरस्यापि लीलाप्रयोजनाय(२) जगत्सृष्ट्यारम्भः संभवति ॥ सूत्रार्थस्तु—प्रयोजनवत्त्वात्सृष्टेरीश्वरस्य स्वतः परिपूर्णस्य प्रयोजनाभावान्न स्रष्टृत्वम् ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

लीलाकैवल्यं लीलायाः प्रयोजनत्वे कैवल्यं संभवति । केवलाया लीलायाः सृष्ट्यारम्भप्रयोजनत्वं संभवतीत्यर्थः । लोकवत् यथा लोके राज्ञः कन्दुकाद्यारम्भे ॥

देव(३)मनुष्यादिविषमसृष्ट्या पक्षपातप्रसङ्गाद्दुर्विषहदुःख-गर्भत्वेन नैर्घृण्यप्रसङ्गाच्च परमकारुणिकस्य परमपुरुषस्य ली-लार्थमपि जगत्सर्गो न संभवतीत्याशङ्क्याह—

---

(१) ' केवललीलैकफलाः ' पा०

(२) ' लीलाप्रयोजनाय ' इति ग० पुस्तक एवास्ति ।

(३) ' नन्वीश्वरस्य लीलैकफला जगत्सृष्टिर्न संभवति, देव ' पा०

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

ईश्वरस्य विचित्रजगत्सृष्टौ देवादिवैषम्यपक्षपातो दुःखगर्भजगत्सर्ग(१)नैर्घृण्यं च न संभवतः। वैषम्यादावीश्वरस्य क्षेत्रज्ञकर्मसापेक्षत्वात् । क्षेत्रज्ञानां पूर्वपूर्वकर्म पर्यालोच्य तत्तत्कर्मानुगुणं विषमं जगत्सृजतीति तत्तत्कर्मैव वैषम्यादिहेतुरित्यर्थः । तथा देवादियोगं क्षेत्रज्ञानां तत्तत्कर्मसापेक्षं दर्शयति हि श्रुतिः " साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति " इति ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३५ ॥

सृष्टेः प्राक्कर्म न विद्यते क्षेत्रज्ञाभावात् । तदभावश्च "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यवधारणावगतादविभागादिति चेन्न । अनादित्वात् क्षेत्रज्ञानां तत्कर्मप्रवाहाणां च । उपपद्यते च क्षेत्रज्ञ(२)स्वरूपानादित्वेऽपि नामरूपविभागाभावादविभागश्रुतिः । अन्यथाऽकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गात् । उपलभ्यते च श्रुतिस्मृत्योः क्षेत्रज्ञानादित्वम् " तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते " इति नामरूपव्याकरणमात्रश्रवणात्क्षेत्रज्ञानां स्वरूपानादित्वं सिद्धम् । " ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् । प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि " इ-

---

(१) ' दुःखप्रदजगत्सर्गे ' मु०

(२) ' पद्यते चानादित्वम् । क्षेत्रज्ञ ' ग० ' पद्यते चानादिकर्मसहकृतक्षेत्रज्ञ ' क०

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरुसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	२	६
धातुपाठः (शिला -))	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	०	६
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
भट्टीकाव्य ५ सर्ग	०	६	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
वार्तिकपाठः	०	४	०
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	४	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	४	०	०
उपसर्गवृत्तिः	०	१	०